

С.В. Кульчицький
Ю.Г. Лебедева

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних
закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

Київ
«Генеза»
2010

Шановні учні!

Перед вами підручник, присвячений одному з найскладніших періодів доби новітньої історії України. Виклад подій триває з 1900 по 1921 р.

На початку століття український народ був позбавлений власної державності. Перша світова війна і революції 1917–1918 рр. дали йому могутній імпульс до державотворення. Героїчна доба національної революції, що розгорнулася після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій, поклала початок Українській і Західно-Українській народним республікам, що на короткий час воз'єдналися в єдину соборну демократичну Україну. Народ, саме існування якого заперечувалося, а мова переслідувалася, дістав шанс здобути національну державність і жити власним життям на своїй Батьківщині.

Ви здобуваєте освіту в умовах глобалізації світових процесів та формування інформаційного суспільства. Наукова література, аудіо-візуальні засоби, ресурси Інтернету дають можливість самостійно отримувати інформацію, яка передбачає наявність протилежних думок та їхню боротьбу. Це спонукає користувача інформації, спираючись на національні цінності, досвід і традиції своєї сім'ї, формувати особисте уявлення про світ і себе в цьому світі.

Важливо розуміти, що за певних умов історичні події можуть розвиватися у багатьох, аж до протилежних, напрямках. У людей завжди є вибір. Зіткнення різних точок зору не повинно виливатися в конфлікт. Сучасне суспільство потребує толерантності думок і вчинків.

Для набуття предметних компетентностей вводяться рубрики: «Завдання для закріплення матеріалу», «Питання для обговорення в групі, класі», «Висловіть власне судження», «Працюємо з документом». Текст параграфа закінчується короткими висновками, які можуть стати основою для формування вашого погляду на історичні події.

Системне використання історичних джерел, спогадів учасників історичних подій (документи усної історії), творчих здобутків українських митців дозволять вам відчутти загальні тенденції та особливості вітчизняної історії, олюднити й оживити сторінки минулого.

Підручник створено відомим вченим-істориком, доктором історичних наук Кульчицьким С.В. і заслуженим учителем України Лебедевою Ю.Г.

Вступ

1. Хронологічні межі курсу

Доба новітньої історії України бере свої витoki від початку ХХ ст. Вона є частиною історії Європи і органічно містить у собі події європейського та регіонального масштабів. Головним процесом у вітчизняній історії цього періоду є формування української нації.

Курс, що охоплює 1900–1921 рр., можна поділити на певні хронологічні періоди, які відповідають соціально-економічним та політичним процесам, що відбувалися на східних і західних українських землях.

Перший період охоплює **1900–1908 рр.** Ще з ХІХ ст. почалася модернізація суспільно-економічного життя. Особливо виразно цей процес проходив на Сході та Півдні України. У 1900 р. він був перерваний кризовими явищами, що тривали до 1903 р. Період характеризується загостренням соціально-економічних та політичних протиріч, які вилилися в *російську революцію 1905–1907 рр.* Революційні події сприяли піднесенню національного життя, особливо в Східній та Південній Україні.

Другий період – **1908–1914 рр.** – можна визначити як переддень війни. В Європі завершувався процес формування двох антагоністичних воєнно-політичних блоків. Провідні європейські країни вели активну підготовку до майбутньої війни: формува-

ли стратегічні плани, визначалися із союзниками. Оскільки українські землі входили до складу двох імперій, що мали протилежні інтереси, національна еліта теж мусила визначатися у своїх планах і діях.

Третій період тривав з **1914 по 1918 р.** У 1914 р. в Європі виник збройний конфлікт між Австро-Угорщиною і Сербією, який невдовзі переріс у світову війну. Складні міжнародні події наклали відбиток на подальший хід новітньої історії України.

Четвертий період – 1917–1921 рр. – розпочинається в межах Першої світової війни. З 1917 р. почалася доба Української революції. Ці величні й трагічні події знаменували собою складний процес формування української державності.

2. Характерні риси розвитку українських земель

Перебування східних українських земель у складі Росії, а західних – у складі Австро-Угорщини та причинно-наслідкові зв'язки, пов'язані з подіями попередніх періодів, визначили основні риси розвитку вітчизняної історії.

По-перше, починаючи з XIX ст. в обох імперіях тривали процеси індустріальної модернізації, які по-різному позначилися на економічному розвитку українських земель. У деяких українських губерніях Російської імперії велика машинна індустрія розвивалася випереджаючими темпами. Це свідчило про інтенсивне **формування індустріального суспільства**. Початковий етап індустріальної модернізації активізував процес формування української еліти.

Західноукраїнські землі залишалися відсталою окраїною Австро-Угорської імперії.

По-друге, у результаті революцій (1848–1849 рр. – в Австрійській та 1905–1907 рр. – у Російській імперії) почався **перехід від традиційного до громадянського суспільства**. Він передбачав утвердження демократії та розширення громадянських прав і свобод підданих імперії. У Росії перша спроба обмежити самодержавство і надати політичні права усім громадянам відбулася лише в ході революції 1905–1907 рр. Значним її завоюванням було скликання Державної думи, що пожвавило національне життя.

На західноукраїнських землях система парламентаризму існувала ще з середини XIX ст. У Віденському парламенті Австро-Угорської імперії серед інших націй були представлені й українці.

По-третє, цей період характеризується досить **високим розвитком культурного і духовного життя українського суспільства**. Розмаїття та складне переплетіння напрямків і течій породжувалося плеядою діячів науки і культури, керманичів духовного розвитку нації.

По-четверте, важливу роль у змісті історичної доби відіграє **повсякденне життя**. Історія суспільства складається з історій

окремих людей. Вони були безпосередніми учасниками і творцями історичних подій, їх заручниками і, часом, жертвами.

По-п'яте, висвітлення подій минулого потребує аналізу **місця, ролі та внеску чоловіків і жінок в історичні події**. Вітчизняна історія робить перші кроки до розгляду соціально-економічних, політичних та культурних питань у світлі гендерних підходів.

По-шосте, однією з характерних рис початкового періоду новітньої історії є активізація процесу **формування української нації** на початку ХХ ст. Особливістю цього етапу націотворення є активізація зв'язків між Наддніпрянською Україною, Східною Галичиною та Закарпаттям.

3. Суперечливі процеси модернізації суспільного та повсякденного життя

Розвиток країн має нерівномірний характер, можуть спостерігатися як могутні поступи, так і суттєві відставання в економічному, політичному й культурному розвитку. Це призводить до нагромадження суперечностей, які періодично стають нездоланними, переростають у кризи, масштаби яких іноді мають глобальний характер. Яскравим прикладом цього є Перша світова війна, яка, з одного боку, супроводжувалася руйнуваннями і мільйонними жертвами, з іншого – стала могутнім поштовхом до розвитку техніки, науки, медицини.

Не менш складно і суперечливо відбувалися регіональні економічні перетворення, пов'язані з проведенням століпінських реформ, зокрема аграрної. Аграрна реформа дала поштовх до активізації ринкових відносин на селі. У той же час вона загострила соціальні проблеми, особливо серед українських селян, оскільки об'єктивно не могла усунути існуючих протиріч, зокрема малоземелля. Пошуки виходу з аграрної кризи породили великі міграційні хвилі, українці змушені були покидати рідні землі.

Чернівці. 1900 р.

Якщо хлібороби Наддніпрянської України переселялися у східні частини Російської імперії, то західноукраїнські селяни, які мали аналогічні проблеми, вдавалися до трудової еміграції до Північної та Південної Америки.

Суперечливими були й політичні перетворення, які відбулися після революції 1905–1907 рр. Скликання царем Державної думи, як спроба насадження політичних змін у державі «згори», не привело до утвердження демократії, оскільки не передбачало суттєвого обмеження самодержавства. Однак процес політизації суспільного життя сприяв піднесенню національної свідомості еліти та всього українського народу.

Історія України початку ХХ ст. є органічною частиною європейської історії. У центрі цієї доби знаходяться події, пов'язані з Українською революцією. Головною прикметою доби є формування української нації, її економічного та інтелектуального потенціалу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть хронологічні межі, на які поділяється курс новітньої історії України в 10 класі.
2. Дайте коротку характеристику кожного періоду.

Питання для обговорення в групі, класі

1. Сформулюйте судження щодо основних суспільних процесів, які мали місце в українських землях на початку ХХ ст.
2. Дайте відгук на відповідь однокласника з питання суперечливої модернізації суспільного життя.

Висловіть власне судження

1. Запропонуйте та обґрунтуйте свій варіант структурування історичного матеріалу періоду новітньої історії України (1900–1921).
2. Які питання та ідеї викликали у вас бажання розширити свої знання?

Тестові завдання

Хронологія

1. На який період припадають події Української революції?
А. 1905–1907 рр. **В.** 1900–1908 рр.
Б. 1917–1921 рр. **Г.** 1907–1917 рр.

Терміни

2. Який термін відповідає визначенню: «Історичний процес зростання і підвищення економічної ролі міст, що охоплює різні сторони життя міського населення і суспільства в цілому, – це ...»?

А. Індустріалізація.

В. Урбанізація.

Б. Модернізація.

Г. Націоналізація.

Послідовність

3. Розставте у хронологічній послідовності події, які відбувалися в 1900–1921 рр.

А. Українська революція.

В. Економічна криза.

Б. Перша світова війна.

Г. Російська революція.

Відповідність

4. Встановіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

А. Світова війна.

1. Сукупність політичних, соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних та інших змін у суспільстві, спрямованих на його всебічне оновлення.

Б. Індустріалізація.

2. Процес створення великого машинного виробництва в усіх основних галузях господарства країни, передусім у промисловості.

В. Модернізація.

3. Складне явище в житті будь-якого суспільства, яке характеризується тимчасовим призупиненням чи цілковитим припиненням функціонування окремих елементів або інститутів його політичної системи.

Г. Економічна криза.

4. Періодично повторюване відносно перевиробництво товарів, які не знаходять збуту внаслідок обмеженого платоспроможного попиту населення.

5. Глобальний збройний конфлікт між провідними державами світу, який милітаризує їхню економіку, змушує взаємно винищувати величезні людські та матеріальні ресурси.

Відкрите запитання

5. Спираючись на знання із всесвітньої історії, порівняйте основні етапи розвитку українських земель, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій на початку ХХ ст., та провідних європейських країн в аналогічний період. У чому, на ваш погляд, була спільність і відмінність процесу?

Тема 1

Україна (на початку) XX ст.

У який спосіб загальноєвропейські
модернізаційні процеси впливали на українське
суспільство, сім'ю, окрему людину?

I Українські землі на початку XX ст.

Пригадайте!

1. До складу яких держав входили українські етнічні землі на початку XX ст.?
2. Прослідкуйте по карті процес зростання територій імперій за рахунок українських етнічних земель. Зробіть висновки.

Основні терміни і поняття

Етнічні землі; адміністративна система управління; національний склад населення; поліетнічність; стани; соціальний склад населення; еліта; маргінали.

1. Територія і населення

На початку XX ст. українські землі перебували у складі двох імперій: Російської – близько 85 % і Австро-Угорської – 15 %.

У Російській імперії територія розселення українців на правому березі Дніпра – Правобережна Україна – в адміністративному поділі називалася Південно-Західним краєм і складалася з трьох губерній – Київської, Волинської та Подільської.

Із Правобережжям межували південні повіти Мінської, Гродненської та Могильовської губерній, які за складом населення були переважно українськими.

Придніпров'я. Картина М. Глуценка

Привіслянський край (офіційна назва) складався з двох польських губерній – Люблінської і Седлецької та українських повітів у них. У 1912 р. на основі останніх була утворена Холмська губернія. На території східних повітів Люблінської і Седлецької губерній (так зване Забужжя) також проживали етнічні українці.

Лівобережна Україна складалася з Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Чернігівщина й Полтавщина були корінними землями українців. В офіційному адміністративному поділі всі три губернії називалися Малоросією. Харківщина мала історичну назву – Слобідська Україна.

Це була територія внутрішньої української колонізації в межах Російської держави. Ще в першій половині XVII ст. сюди прямували втікачі з Речі Посполитої, одержуючи право жити в слободах – поселеннях, вільних від оподаткування впродовж тривалого часу.

Переважно українське населення мали південні повіти Курської та Воронезької губерній.

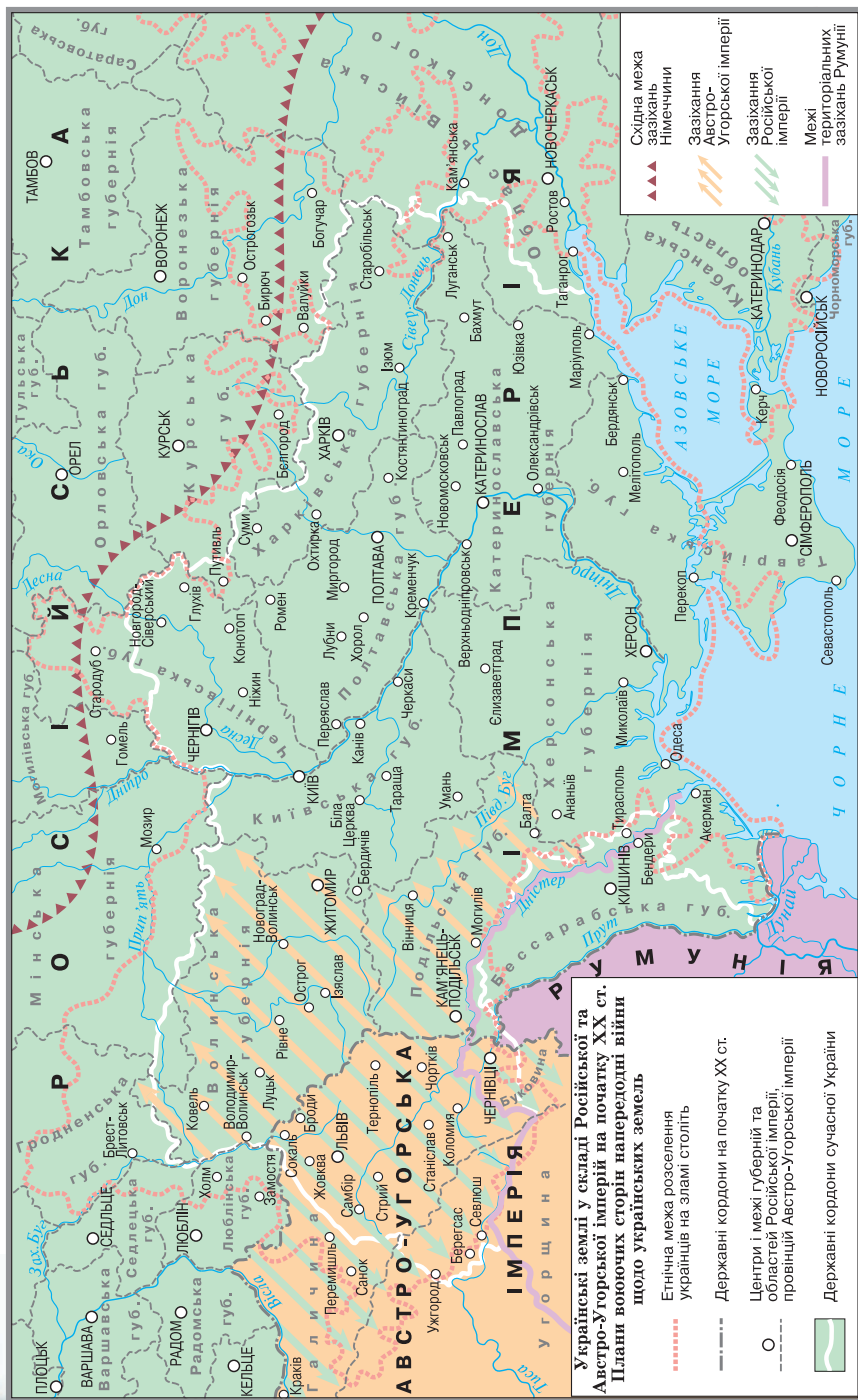
На території Південної, або Степової, України (Новоросія) царський уряд утворив Новоросійський край у складі Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Це були освоєні українцями методом народної колонізації землі Дикого Поля (від південних повітів Бессарабії до Кубані).

Історична Хотинщина – північний повіт Бессарабської губернії – теж населялася здебільшого українцями. Значна частина українців проживала в Сибіру, на Далекому Сході, Північному Кавказі (за межами р. Кубань).

Поштівка «Село в Малоросії», 1902 р.

Українське населення в Російській імперії

Основні регіони проживання українців	За політико-адміністративним поділом Російської імперії	Характер управління
Правобережна Україна (Південно-Західний край), майже 7 млн осіб	Київська, Волинська, Подільська губернії	із Санкт-Петербурга
Лівобережна Україна (Малоросія та Слобідська Україна), майже 6 млн осіб	Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії	із Санкт-Петербурга
Південна, або Степова, Україна (Новоросія), майже 4 млн осіб	Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії	із Санкт-Петербурга

У Росії, як і в більшості європейських держав того часу, існувала суворо централізована адміністративна система управління, центр якої знаходився у Санкт-Петербурзі. Такий порядок сприяв контролю за окремими територіями імперії та встановленню тісних зв'язків між ними.

Територія розселення українців в Австро-Угорщині становила близько 15 % у складі етнічних і колонізованих українцями земель. Українці в імперії проживали у трьох відірваних одна від одної територіях з різними історичними назвами – Закарпаття або Підкарпатська Русь, Північна Буковина і Східна Галичина. Остання потрапила до складу імперії після першого поділу Речі Посполитої.

Австрійський уряд на польських та українських землях створив окремий коронний край з деякими правами самоуправління – Королівство Галиції (Галичина) і Лодомерії (викривлена назва Володимирії, походить від назви Володимиро-Волинського князівства). Західна Галичина з центром у Кракові населялася поляками. Східна Галичина з центром у Львові – українцями. Адміністративним центром усього Королівства був Львів.

Іншим коронним краєм імперії була Буковина з центром у Чернівцях. У її північній частині переважали українці, в південній – румуни.

Підкарпатська Русь багаторіч належала Угорському королівству і мала строкатий склад населення. Після входження Угорщини до складу Австро-Угорської імперії Підкарпатська Русь продовжувала адміністративно підпорядковуватися Будапешту.

Українське населення в Австро-Угорській імперії

Основні регіони проживання українців	За політико-адміністративним поділом Австро-Угорщини	Характер управління
Східна Галичина	Коронний край Галиція і Лодомерія	Загальне управління з Відня, контроль здійснювала місцева польська адміністрація
Північна Буковина	Коронний край Буковина	Управління з Відня
Карпатська Русь	Угорське королівство	Управління з Будапешта

На відміну від Російської імперії, західноукраїнські території були адміністративно роз'єднані, що позначилося на економічних та культурних зв'язках українських громад.

Суцільний масив земель, на яких українці складали більшість у двох імперіях, дорівнював 739 тис. кв. км (територія сучасної України – 604 тис. кв. км). У тогочасній Європі найбільшою за територією країною (разом з українськими землями) була Російська імперія. Друге місце (разом з українськими землями) займала Австро-Угорщина – 673 тис. кв. км, третє – Німеччина – 541 тис. кв. км.

Таким чином, етнографічний масив українських земель за територією поступався лише європейській Росії.

2. Національний склад передвоєнної України

Населення України було досить строкатим за своїм національним складом (поліетнічним). На корінних українських землях упродовж століть осідали поляки, угорці, росіяни, євреї, німці, болгари та ін. Співвідношення між українцями і представниками інших національностей залежно від регіону значно коливалося. Малоруською (офіційна назва) мовою говорили 22,38 млн осіб із 125,6 млн осіб, які за *переписом 1897 р.* проживали в імперії.

Окремі національні меншини – євреї, поляки, німці, татари – проживали компактно. На їхнє розміщення в українських землях суттєво впливали міграційні процеси. На початку ХХ ст. в Україні існували два основні центри, куди торували шлях іммігранти. Першим був Донбас, інтенсивний промисловий розвиток якого потребував великої кількості робочих рук. Туди активно переселялися здебільшого росіяни. Другим напрямком активної імміграції була Волинська губернія, де оселялися переважно поляки.

З 60-х років ХІХ ст. активізувався процес урбанізації – стрімкого зростання міст і міського населення. Українські міста

Київ, Одеса і Харків входили до шести найбільших у Росії. Значну частину населення міст, розташованих на українських етнічних територіях, складали росіяни, поляки, євреї.

Значну частину мешканців українських міст і містечок складали євреї. Царський уряд суттєво обмежував їхню свободу пересування. Була визначена так звана «смуга осілості», за межами якої євреї не могли селитися. Майже 90 % єврейського населення мешкали в Правобережній Україні. У малих містечках євреї проживали компактною громадою, яка вела доволі відокремлене життя.

З ХVІІІ ст. на українських землях почали оселятися німці. На початку ХХ ст. найбільше їх проживало в Таврійській, Херсонській та Волинській губерніях. Громади німецьких колоністів співпрацювали з місцевим населенням, але були замкненими, зберігаючи особливості й традиції свого народу. Німецькі національні товариства займалися виключно просвітницькою та благодійною діяльністю.

Напередодні Першої світової війни основна частина польських земель знаходилася в складі Російської імперії. Після польських повстань ХІХ ст. царський уряд став на шлях суттєвого обмеження прав поляків у політичному та соціально-економічному житті.

У Таврійській губернії проживали кримські татари, турки, кримчаки, вірмени, греки, караїми та інші – загалом представники 34 національностей.

Австро-Угорська імперія мала у своєму складі таку велику кількість народів, що в Європі її називали «клаптиковою» монархією. Народи імперії проживали на відокремлених етнічних територіях і не мали між собою тісних економічних та культурних зв'язків.

Переважну більшість населення Східної Галичини складали українці. Крім того, у регіоні проживали поляки, євреї, вірмени, німці та представники інших національних меншин.

*Всюди є життя. Картина
М. Ярошенка*

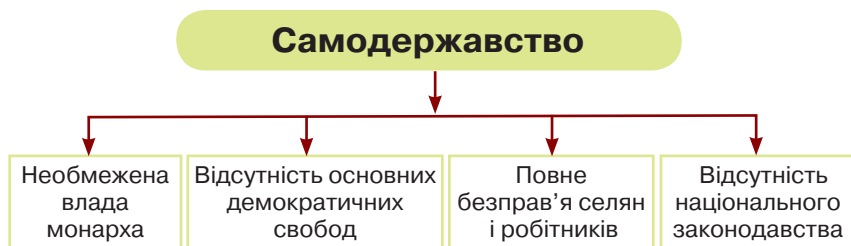
1. Чому картина має саме таку назву?
2. Спрогнозуйте майбутнє життя переселенців на новому місці.
3. Як би ви назвали картину?

На Закарпатті та в Північній Буковині українське населення складало переважну більшість і проживало в сільській місцевості. У містах жили головним чином угорці, румуни та євреї, а українці були національною меншиною.

3. Соціальна структура

Особливістю Російської імперії початку ХХ ст. було існування в країні **самодержавної монархії**. У своїх діях цар обмежувався виключно законом про престолонаслідування. Його влада була ніким і нічим не обмеженою.

Наявність такої політичної системи унеможлиблювала розвиток парламентаризму в країні.

Традиційно населення Російської імперії поділялося на стани. Привілейоване становище посідали дворяни. У центрі і провінціях на вищих посадах перебувала головним чином аристократія, яка відігравала провідну роль у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики держави. Середній прошарок суспільства становили інтелігенція, міщани, купці та підприємці, яких практично не допускали до участі в політичному житті.

Станова структура населення імперії (1897)

Стани	% від загальної кількості населення
Селяни	86,3
Міщани	11,6
Дворяни	1,1
Духовенство	0,5
Почесні громадяни	0,3
Купці	0,2

Українське населення більш як на 80 % складалося з селян, а тому не мало впливу на стан справ у імперії. Українські селяни жили громадами. Їхнє життя розвивалося в умовах самоуправління, стримуючи процес розвитку капіталізму та соціального розшарування на селі. Щоправда, обцинний лад швид-

ко розкладався: українські селяни надавали перевагу індивідуальному господарюванню на своїй землі. У сім'ї домінував чоловік, жінка мала мінімум прав як у сім'ї, так і в суспільстві.

Усна історія

Розповідь Чмирь Уляни Єфимівни, с. Білозірка Василівського району Запорізької області:

«Головним у родині був батько... батько руководив господарством усим, сім'єю розпоряджався... Мати там коло печі, готове... Батько, батько хазяйнував. Невістка не могла сказати щось проти того чи проти того... Він сказав: оце робимо сьогодні, там оце во, чи що. А вони, там ото що сказали, там коло свиней, це ваше діло, о».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 112.

Розвиток товарно-грошових відносин і ринку сприяв формуванню буржуазії та пролетаріату. Чисельність робітників поповнювалася переважно за рахунок селян.

Під час перепису 1897 р. інтелігенція як окрема верства не визначалася. Підрахунки науковців показують, що в той час в Україні орієнтовно налічувалося 126 тис. осіб, яких можна віднести до інтелігенції. Українці становили третину.

На селі мешкало дві третини української інтелігенції. У містах переважала російська і єврейська інтелігенція.

На початку XX ст. грані між станами почали поступово стиратися, що привело до зміни структури суспільства. З'явилася велика кількість так званих маргіналів – напівробітників, напівселян, різночинної інтелігенції. Важкі умови праці, відсутність політичних та економічних прав і свобод сприяли втраті ними сімейних та релігійних цінностей.

Провідною верствою в західноукраїнському регіоні були представники польської шляхти і угорських панів. Етнічні відмінності накладали відбиток на соціальне становище населення і визначали суспільно-політичне життя в західноукраїнських землях. Прошарок світської й

Дві мандрівниці. Картина В. Маковського

1. Як ви вважаєте, до якого стану належали ці жінки?
2. Висловіть припущення, що спонукало жінок до мандрів.
3. Які права мали ці жінки у суспільстві? Опишіть особисті враження від картини.

духовної інтелігенції був невеликим. Проміжне становище між місцевою елітою та українським селянством займали євреї, які жили переважно в містах.

Українське населення в Австро-Угорській імперії займалося в основному сільським господарством. У гірських районах Закарпаття та Буковини переважало вівчарство. У регіоні не існувало великих промислових підприємств. Слабкий процес індустріальної модернізації відбивався на стані західноукраїнських міст. За виключенням Львова, вони здебільшого нагадували великі села.

Порівняно низький рівень освіти українських селян в обох імперіях не давав їм можливості працювати у сфері промисловості чи державному апараті. Відсутність ріллі, зростання кількості міст і розширення їхніх територій змушували українських селян покидати рідні місця і переселятися за тисячі кілометрів у пошуках незайманих земель, у тому числі на Далекий Схід, у Канаду та США.

Основна маса українського населення була віруючою. Домінуюча релігія – православ'я, поруч з яким існували католицизм, мусульманство, іудаїзм та ін.

На початку ХХ ст. українці не мали своєї державності, а українські етнічні землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Регіони проживання українського населення, за деяким виключенням, були економічно і культурно відсталими, слабкоінтегрованими в господарство держав, у складі яких вони знаходилися.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті основні місця розселення українців у Російській та Австро-Угорській імперіях.
2. Поясніть, як ви розумієте значення терміна «поліетнічність».

Питання для обговорення в групі, класі

1. Поміркуйте і поясніть, чому населення українських етнічних земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, займалося переважно сільським господарством.
2. Чим пояснюється процес урбанізації, який на початку ХХ ст. набув поширення на українських етнічних землях, що входили до складу Російської імперії?

Висловіть власне судження

Відомо, що кріпацтво в Австрії було скасовано в 1848 р., а в Росії – у 1861 р. Проте стан розвитку сільського господарства українських етнічних земель, які перебували у складі Російської імперії, був вищим, ніж на Західній Україні. Поміркуйте й висловіть судження з приводу причин цього явища.

Працюємо з текстом

Ознайомтеся з точками зору сучасних істориків щодо причин слабкого розвитку господарства в українських землях кінця XIX – початку XX ст. Висловіть свою думку з цього питання.

1. Слаборозвинутість сільськогосподарського життя в Україні була наслідком політики урядів Російської та Австро-Угорської імперій.
2. Слаборозвинутість сільськогосподарського життя була результатом певних обставин, пов'язаних з традиційною економічною відсталістю країн Центральної та Східної Європи.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли був проведений перепис населення в Російській імперії?
А. 1897 р. В. 1900 р.
Б. 1890 р. Г. 1899 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «... – це процес розчинення раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу»?
А. Еміграція. В. Асиміляція.
Б. Інтеграція. Г. Імміграція.

Послідовність

3. Встановіть послідовність зменшення кількісного складу українського населення, яке проживало в окремих регіонах Російської імперії.
А. Правобережна Україна. В. Лівобережна Україна.
Б. Південь. Г. Далекий Схід, Сибір.

Відповідність

4. Встановіть відповідність між окремими українськими етнічними землями, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, та національними адміністраціями.
А. Буковина. 1. Польська.
Б. Закарпаття. 2. Українська.
В. Східна Галичина. 3. Угорська.
Г. Правобережна Україна. 4. Російська.
5. Австрійська.

Відкрите запитання

5. Порівняйте адміністративну систему Російської та Австро-Угорської імперій. Поясніть, чому Російська імперія, як і більшість країн Європи початку ХХ ст., надавала перевагу політиці централізації, а Австро-Угорська імперія – навпаки. В чому, на ваш погляд, були переваги та недоліки такого принципу в державному управлінні?

2 Економічний розвиток українських земель на початку ХХ ст.

Пригадайте!

1. Які основні риси розвитку промисловості були характерні для українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій наприкінці ХІХ ст.?
2. У чому полягали причини відмінностей розвитку сільського господарства в Південній Україні та Східній Галичині?

Основні терміни і поняття

Аграрне суспільство; індустриальне суспільство; модернізація; економіка; протекціонізм; індустриалізація; промисловий район; спеціалізація; економічна криза; наймит.

1. Економічне життя на початку ХХ ст.

У 90-х роках ХІХ ст. у Російській імперії, як і в провідних країнах Європи, відбувався активний процес **модернізації** – оновлення політичних, соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних та інших змін у суспільстві. Суттєвою перешкодою модернізації в Росії були: низький рівень економіки, слабкий внутрішній ринок, нестабільна фінансова система.

Розвиток промисловості, особливо військової, потребував істотних капіталовкладень. З цією метою царизм проводив жорстку податкову політику. Були введені високі податки на товари широкого вжитку, державна монополія на горілку. Це дозволило накопичити певні кошти для активного розвитку промисловості. Одночасно була проведена фінансова реформа, яка забезпечила стабільність рубля, сприяла розвитку банківської справи, оздоровленню фінансової системи в цілому і, що особливо важливо, – імпорту капіталу.

Порівняно з країнами Західної Європи індустриальна модернізація в Росії мала свої особливості. Потужним джерелом фінансування російської промисловості були **іноземні інвестиції**.

Французько-бельгійський, англійський, німецький капітали активно вливалися в розбудову важкої промисловості та залізничного транспорту. В окремих галузях, зокрема у вугільній та металургійній, частка іноземних інвестицій складала до 70 %. Іноземців приваблювала можливість отримання надприбутків за рахунок експлуатації дешевої робочої сили.

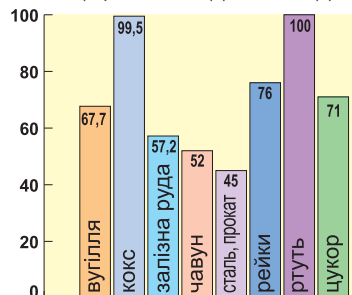
На півдні України у розбудові підприємств важкої промисловості брали участь більше сотні французьких, бельгійських та німецьких компаній. Це дозволило Україні випередити Урал і вийти на перше місце в імперії з видобутку кам'яного вугілля та залізної руди. Тут функціонувала майже п'ята частина від загальної кількості наявних в Росії підприємств гірничодобувної та обробної галузей. Закордонні інвестиції сприяли розвитку промисловості.

Важливою особливістю російської економіки було її **державне регулювання**. Держава захищала від іноземної конкуренції галузі видобувної та металургійної промисловості, які тільки починали розвиватися. Вітчизняним власникам підприємств влада надавала великі кредити, податкові пільги та державні замовлення, особливо у воєнній сфері. Політика державного протекціонізму сприяла розвитку добувної, металургійної та машинобудівної галузей, але одночасно робила їх залежними від державних замовлень та вразливими на внутрішньому ринку.

До особливостей індустріального розвитку Росії початку ХХ ст. слід віднести також існування **самодержавної монархії та інших пережитків кріпосницької епохи**.

В Україні утворилися чотири **промислові райони**, які мали загальноросійське значення: Донецько-Придніпровський вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий та Південно-Західний цукровий. Промислові підприємства цих районів виробляли значну частину вугілля, коксу, залізної руди, чавуну, сталі та прокату, залізничних рейок, ртуті, цукру.

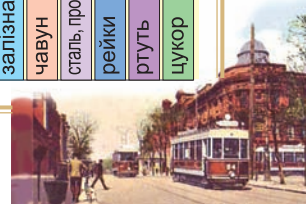
Індустріальна модернізація в Україні, як і в цілому в Росії, почалася з інтенсивного залізничного будівництва. Залізниця були провідною рушійною силою для розвитку головних галузей важкої промисловості. Перша залізниця, яка з'єднала Оде-

Основні показники виробництва промислової продукції підприємствами України на початку ХХ ст.

(у % від загальноросійського обсягу).

Проаналізуйте діаграму і висловіть власне судження щодо місця та ролі України в економіці Росії на початку ХХ ст.

Паровоз кінця XIX – початку XX ст.

су й Балту, була побудована ще в 1865 р. На початку XX ст. мережа українських залізниць становила вже близько 8,5 тис. км. Це впливало на виробництво рейок та розбудову паровозобудівних заводів, які діяли в Луганську і Харкові.

Україна була частиною загально-російського ринку, і її промисловий розвиток сприяв економічному поступу всієї імперії.

Процес індустріалізації був характерний для окремих регіонів і не зачепив більшості українських земель. Внаслідок цього розвиток господарства України мав доволі односторонній характер. Лише близько 15 % українських підприємств виробляли готову продукцію, решта була постачальниками сировини для північних російських підприємств. При цьому ціни на українську сировину були низькими, а на кінцеву продукцію – російські товари – високими.

Іншою особливістю промислового виробництва в Україні була його орієнтованість на переробку продукції сільського господарства. Харчова галузь довгий час залишалася провідною в українській промисловості.

2. Економічна криза 1900–1903 рр.

Бурхливий розвиток 90-х років перервався економічною кризою. У 1899 р. в імперській столиці неочікувано збанкрутіли дві великі фірми, тісно пов'язані з багатьма фінансовими установами, промисловими та транспортними підприємствами як в Росії, так і в Україні.

Через фінансову кризу в Європі Росія в 1900 р. не змогла взяти кредити за кордоном. Власні можливості не дозволили владі забезпечити новостворені підприємства відповідним фінансуванням, а їхню продукцію – ринками збуту. Різко скоротилися державні замовлення. Російська промисловість, яка залежала від іноземних інвестицій та державних замовлень, виявилася нездатною протистояти кризі, що швидко поширилася на всі сфери економіки.

В Україні її ознаки першими відчули галузі важкої промисловості – металургійна та вугільна. У 1902 р. з 56 доменних печей Півдня працювали лише 23, але і їхні виробничі потужності використовувалися лише наполовину. Спад промислового виробництва особливо позначився на Донецькому та Катеринославському гірничопромислових районах. Велика кількість готової продукції не збувалася і зберігалася на складах, що при-

звело до різкого зменшення обсягів видобутку вугілля, залізної руди та виробництва металу. Ціни на вугілля і метал впали.

Внаслідок кризи майже припинилося будівництво залізниць, на третину скоротився випуск паровозів. Не минула вона й інші галузі виробництва. У харчовій промисловості особливо постраждали українські цукрові заводи, які були орієнтовані на експорт. Значно менших збитків зазнали підприємства, які виробляли товари на внутрішній ринок.

Уряд намагався підтримати великі підприємства, надаючи їм значні кошти, пільги та замовлення. Перш за все підтримувалися металургійні підприємства, серед яких були Південноросійське, Дніпровське та Донецько-Юріївське. Проте це не покращило загальну економічну ситуацію в Україні. Сотні малих і середніх промислових підприємств або згорнули виробництво, або взагалі збанкрутіли.

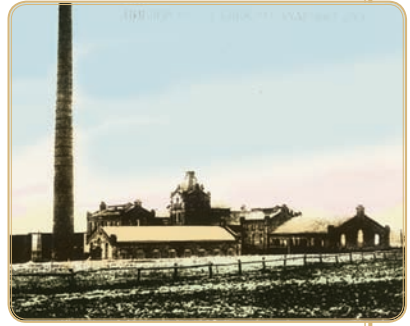
3. Особливості розвитку промисловості на початку ХХ ст.

Економічна криза сприяла **концентрації промислового виробництва та виникненню монополістичних об'єднань**. Вони диктували умови й обсяги випуску товарів та реалізації продукції, регулювали ціни. Особливо помітно цей процес відбувався у вугледобувній та металургійній галузях промисловості України. Тут виникла велика кількість акціонерних товариств – **синдикатів**. Підприємства, які входили до складу синдикатів, зберігали виробничу та комерційну самостійність. Пізніше стали виникати **концерни**, які значно звужували самостійність підприємств, що входили до їхнього складу.

Одним з перших утворився синдикат «Продамет», який мав контори у Катеринославі, Юзівці, Маріуполі, Києві, Одесі. Синдикат «Продвугілля» базувався на підприємствах Донецько-Придніпровського вугільного басейну. Це були могутні об'єднання, які контролювали виробництво і збут металу та вугілля в усій імперії. Пізніше з'являються «Продвагон», «Гвіздок» тощо.

Діяли також монополістичні об'єднання цегляних заводів, солепромислових підприємств, цукрозаводчиків.

Одночасно виникли **банківські монополії**, які зосередили в своїх руках значні фінансові кошти. Вони отримали можливість контролювати більше половини капіталів підприємств вугіль-

Циглерівський бурякоцукровий завод. Харківська губернія. Початок ХХ ст.

Шахта «Капітальна» Катеринославського товариства. 1905 р.

Зробіть опис зображеного підприємства, уявивши, що ви: власник; робітник, який працює на даному підприємстві; сучасний робітник.

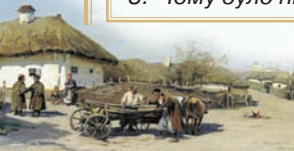
ної і металургійної промисловості імперії та впливати на розвиток цих галузей.

Виник союз великих банків з впливовими монополістичними об'єднаннями. Утворилося невелике коло осіб, які одночасно були власниками банків і промислових підприємств. Наприклад, Російський для зовнішньої торгівлі банк мав своїх представників у керівних органах Катеринославського гірничопромислового товариства. Директор Петербурзького міжнародного банку був одночасно віце-головою Нікопольсько-Маріупольського гірничопромислового товариства. Це були представники так званої **фінансової олігархії**.

Нафтопромисли «Інфанті», м. Борислав (Галичина). Початок XX ст.

1. Поміркуйте, яку назву цьому сюжету могли б дати у тогочасній і сучасній газетах.
2. Опишіть побут і дозвілля жителів міста.
3. Чому було підпорядковане життя мешканців Борислава?

Іншою особливістю розвитку промисловості була **концентрація робочої сили** – різке зростання кількості робітників на великих підприємствах. У шести промислових центрах (Катеринослав, Харків, Луганськ, Юзівка, Одеса, Київ) працювало понад 44 % робітників України.

Індустріалізація в українських землях Австро-Угорської імперії відбувалася лише на підприємствах, які займалися видобутком нафти і озокериту.

Активізувалися лісопильна та борошномельна галузі. Підприємства виникали і розвивалися завдяки австрійським та німецьким інвестиціям. У Галичині, Закарпатті й Північній Буковині майже не існувало великих промислових підприємств, оскільки населення регіону традиційно займалося сільським господарством.

Наслідки кризи в Австро-Угорщині були вкрай важкими. Закривалися великі й середні підприємства нафтопереробної та деревообробної промисловості. Різко збільшилася кількість безробітних.

4. Стан сільського господарства

На початку ХХ ст. Росія була аграрно-індустріальною державою, у якій сільське господарство давало 2/3 національного доходу. У процесі індустріальної модернізації земля, особливо на Півдні України, швидко перетворилася на товар, який підлягав купівлі та продажу. За короткий час частина українського дворянства розпродала значну кількість своїх земельних маєтків.

Розпродаж землі дворянством України в 1877–1905 рр.

Південь України
3,2 млн десятин

Лівобережжя
1,7 млн десятин

Правобережжя
0,9 млн десятин

Частина поміщиків переорієнтувала власні господарства з виробництва одного виду сільськогосподарської продукції на багатогалузеві. Поступово вони перетворювалися у власників цукрових, суконних заводів, гуралень, займалися торгівлею тощо. Відомими українськими підприємцями стали Терещенки, Симиренки, Харитоненки, Яхненки.

Капітал сімей українських підприємців зростав, кошти вкладали в сільськогосподарські та промислові акціонерні товариства.

У 1897 р. на теренах України виник перший в імперії синдикат цукрозаводчиків «Цукор», який об'єднав українських, російських, єврейських та польських капіталістів. Це було могутнє монополістичне

об'єднання, основною виробничою базою якого став Південно-Західний промисловий район. Воно сконцентрувало у своїх руках 71 % виробництва та продажу цукру.

Михайло (зліва)
та Іван Терещенки

Особа в історії

Терещенко Михайло (1886–1956). Походив з родини відомих українських промисловців та землевласників, які входили до числа засновників Всеросійського товариства цукрозаводчиків, цукрового та рафінадного синдикатів. Родина посідала провідне місце в торгівлі цукром, хлібом, худобою, гуральному, суконному виробництві тощо. Михайло Іванович мав блискучу освіту, знав тринадцять мов, був вундеркіндом у математиці, вправним альпіністом і віртуозним музикантом. Він був міністром фінансів та міністром іноземних справ у Тимчасовому уряді, депутатом IV Державної думи. М. Терещенко та його родина були відомими меценатами.

На початку століття у сільському господарстві України поглибилася **спеціалізація** з певної продукції. Наприклад, Правобережжя стало основним районом вирощування цукрового буряку, Лівобережжя – зерна і картоплі, Південь – зерна та виробництва продукції тваринництва.

Індустріальна модернізація пришвидшила процес **майнового розшарування** у селянському середовищі. Ще наприкінці XIX ст. майже кожне четверте з селянських господарств належало до заможних. Окремі з них за розмірами зрівнялися з поміщицькими і нараховували сотні десятин. Працюючи на ринок, такі господарства багато уваги приділяли покращанню якості сім'яного фонду, розведенню худоби, підвищенню якості сільськогосподарської продукції в цілому. Значно розширилися площі, зайняті під технічними культурами, зокрема цукрового буряку, соняшнику, тютюну, льону.

Частина поміщицьких та заможних селянських господарств активно впроваджувала машини – сівалки, молотарки, віялки, жниварки, локомобілі (пересувні та стаціонарні парові двигуни, які приводили в рух сільськогосподарські машини). Використання техніки підвищило продуктивність праці та якість продукції. У таких господарствах запроваджувалися нові агротехнічні підходи до обробки землі.

Чимало поміщиків розорювалися і продавали свої землі. Проте великі поміщицькі землеволодіння збереглися на Волині, в Катеринославській, Херсонській та Таврійських губерніях, а на Правобережжі вони були домінуючими. Поступово зростала кількість заможних селян, але близько половини селянських господарств залишалися бідняцькими.

Середній розмір землекористування у поміщицьких та селянських господарствах в Україні (у дес.)

Господарства	Поміщицьке	Заможне селянське	Середняцьке	Бідняцьке
Кількість землі	334	15,8	7,2	3,7

Малоземелля змушувало селян орендувати землю у поміщиків, які здавали її малими наділами і, як правило, на один посів. Селяни працювали на умовах передачі поміщику половини врожаю. Часто до весни бідняцьким господарствам не вистачало власного зерна, і його брали в борг, який відробляли наступного літа. **Відробіткова система** породжувала кабальну залежність селян і перешкоджала впровадженню нових методів господарювання.

Оренда і відробіткова система сприяли розшаруванню селянства. Сільська біднота розорювалася і перетворювалася на наймитів, яких на початку ХХ ст. в Україні нараховувалося приблизно 1,8 млн.

Усна історія

З розповіді Денисенко Прасковії Дмитрівни, с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області:

«А раніше економії там були, у немців. Там такі економії, такі хазяйства були. Всі туди йшли на заробітки. Там такі дома були! ...А немці там хорошо жили, конешно! Усі ж там, считайте, такі наймити робили. Шо вони там платили, ті рублі. Як, каже, за літо якісь рублі чотирі-п'ять заробить, так і хорошо. Ага, а ти думаєш шо?»

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 252.

Довідка. У 1913 р. коштували за фунт (409,5 г): чорний хліб – 0,025 коп.; яловичина – 0,22 коп.; оселедець – 0,06 коп.; масло – 0,48 коп.; яйця десяток – 0,30 коп. Кваліфікований робітник на підприємстві в місті отримував 80–90 руб. на місяць, некваліфікований – у 2–3 рази менше.

1. Прокоментуйте наведені дані.

Багато селян у пошуках роботи йшли до міста. Зростала кількість тих, хто в пошуках кращого життя переселявся на Кавказ, у Крим та до Сибіру.

Карикатура «Селянське малоземелля». Журнал «Новий Сатирикон». 1917 р.

1. Якій події присвячено карикатуру?
2. Якою, на вашу думку, є точка зору автора? Чи поділяєте ви авторську позицію?

Українським було становище селянства в Австро-Угорщині – в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Мізерні земельні наділи і відсутність інвентаря були причинами напівголодного існування. Шукаючи вихід, селяни від'їжджали на сезонні заробітки до європейських країн. Великих розмірів набула еміграція до Північної Америки. За перше десятиріччя ХХ ст. з Галичини виїхало 224 тис. селян (за останнє десятиріччя ХІХ ст. – 78 тис.).

5. Кооперативний рух

Наприкінці ХІХ ст. у Східній Галичині з ініціативи національної інтелігенції – юристів, учителів, священників – почав поширюватися кооперативний рух. Організовувалися кредитно-позичкові та споживчі кооперативи, які надавали фінансову допомогу українським селянам й допомагали їм протистояти у боротьбі з поміщиками.

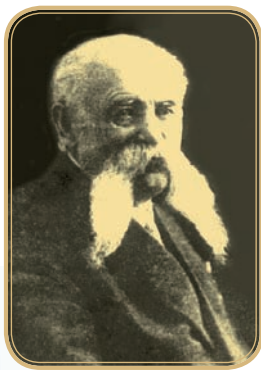
У краї діяло близько півтисячі кредитних організацій, спілок для продажу сільськогосподарської продукції, кооперативних крамниць.

Для фінансування кооперативного руху було створено українське ощадне товариство «Дністер». З'явилася спілка «Сільський господар», було утворено Крайовий земельний банк. Широку підтримку кооперативному рухові надавала греко-католицька церква і особисто митрополит Андрей Шептицький.

У Південній Україні активну діяльність з поширення кооперативного руху розпочав син сільського священника з Херсонщини **Микола Левитський**. Він організував першу хліборобську артіль, розробив правові, економічні й моральні засади її діяльності. Ініціатива Левитського знайшла широку підтримку серед селян. На початку ХХ ст. у більшості губерній діяли сотні кооперативних артілей. Населення вбачало в них порятунок від малоземелля та зубожіння. Сам Левитський вважав, що кооперативний рух сприяє не тільки господарській діяльності селян, але є також засобом «духовного відродження рідного краю й народу».

Микола Левитський і Василь Доманицький заснували понад 2 тис. сільськогосподарських кооперативів й ощадно-позичкових селянських товариств. У них селяни могли отримати позичку, придбати товар за стабільними цінами.

Царські власті намагалися закрити українські кооперативні організації. Керівники артілей переслідувалися, а їхні

Микола Левитський

учасники залякувалися. Австро-угорська влада не чинила перепон розвитковій кооперативного руху.

Індустріальна модернізація підросійських українських земель сприяла активному розвитку галузей важкої промисловості на Сході та Півдні України. Її перервала криза 1900–1903 рр., яка позначилася на соціально-економічному житті українців.

На західноукраїнських землях промисловість розвивалася слабо, населення традиційно займалося сільським господарством.

Свавілля поміщиків, перенаселення, висока ціна за оренду землі, низькі врожаї, злиденна оплата праці та численні податки непосильним тягарем лягали на плечі українських селян. Рятував село кооперативний рух. Спільними зусиллями селянам вдавалося протистояти державі і поміщикам.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть особливості, характерні для розвитку промисловості України в період індустріалізації кінця XIX – початку XX ст.
2. Поясніть, як ви розумієте термін «олігархія».

Питання для обговорення в групі, класі

Поясніть, чому російська влада, на відміну від австро-угорської, чинила спротив поширенню кооперації серед українських селян.

Висловіть власне судження

1. Сформулюйте власне судження щодо причин розвитку індустріалізації переважно в східних та південноукраїнських землях на початку XX ст.
2. Дайте відгук на відповідь однокласника з питання виникнення монополістичних об'єднань на початку XX ст.

Працюємо з текстом

Прочитайте документи, які містять думки істориків щодо характеристики рівня економічного розвитку Російської імперії початку XX ст. Висловіть власне судження з питання.

1. «З кінця XIX ст. і до початку 1914 р. ...у наявності були всі ознаки того, що Росія вступила у стадію швидкої індустріалізації».

Левандовський А., Щетинов Ю., Мироненко С. Історія Росії XX – початку XXI ст. – М., 2000. – С. 10.

2. «Серед зарубіжних авторів поширеною є теорія, згідно з якою Росія являла собою країну пізньої індустріалізації».

Кисельов А., Попов В. Історія Росії XX – початку XXI ст. – М., 2000. – С. 9.

Тестові завдання

Хронологія

1. Які хронологічні межі мала економічна криза в Україні початку ХХ ст.?

- А.** 1905–1907 рр. **В.** 1900–1905 рр.
Б. 1900–1903 рр. **Г.** 1908–1913 рр.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Об'єднання підприємств, які диктують умови й обсяги випуску товарів, регулюють ціни та обсяги реалізації продукції, – це ...»?

- А.** Об'єднання приватних підприємств. **В.** Олігархія.
Б. Монополія. **Г.** Кооператив.

Послідовність

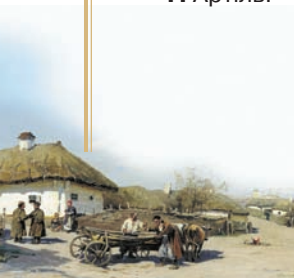
3. Установіть послідовність утворення монополістичних об'єднань.

- А.** «Цукор». **В.** «Продамет».
Б. «Продвагон». **Г.** «Продвугілля».

Відповідність

4. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями.

А. Синдикат.	1. Об'єднання однорідних підприємств, яке характеризується повною втратою його учасниками виробничої, комерційної і юридичної самостійності та підпорядкуванням єдиному управлінню.
Б. Трест.	2. Об'єднання підприємств, що виробляють однорідну продукцію і створені з метою спільної комерційної діяльності (визначення цін, збуту продукції тощо) та отримання більш високих прибутків при збереженні виробничої та юридичної самостійності кожним підприємством.
В. Підприємство.	3. Об'єднання промислових, фінансових та торговельних підприємств, які мають обмежену самостійність і підпорядковуються єдиному керівництву.
Г. Артіль.	4. Об'єднання групи осіб з метою організації спільної роботи на колективних засадах.
5. Самостійна юридична особа, яка забезпечує виробництво товарів і послуг для задоволення потреб суспільства з метою отримання прибутку.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, чи впливали особливості розвитку капіталізму в Росії на розвиток промисловості в Україні. Відповідь аргументуйте.

3 Політизація національно-визвольного руху. Виникнення політичних партій

Пригадайте!

1. Які громадські організації існували у Східній та Західній Україні наприкінці XIX ст.? Які основні цілі ставили перед собою їхні учасники?
2. У якій формі існував національний рух у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст.?

Основні терміни і поняття

Форма правління; національний рух; визвольний рух; інтелігенція; громадська організація; національна політична партія; націоналізм; опозиція.

1. Український національно-визвольний рух

Як відомо, український національний рух пройшов три основні етапи у своєму розвитку: етнографічний, культурницький і політичний.

Основні етапи	Хронологічні межі	Зміст діяльності
Етнографічний	Кінець XVII – початок XIX ст.	Збирання і вивчення стародавніх звичаїв, традицій, фольклору. Початок формування української літературної мови
Культурницький	40–80-ті роки XIX ст.	Створення громадських організацій; просвітницька діяльність; початок формування ідеології національного руху
Політичний	90-ті роки XIX ст. – початок XX ст.	Становлення політичних партій; формування концепції національної історії; початок національно-визвольної боротьби

На початку ХХ ст. у Східній Галичині продовжувалася боротьба між українськими лідерами, які очолювали організації москвофілів та народовців. **Москвофіли** орієнтувалися на Росію і заперечували існування окремого українського народу. Вони мали організаційну й фінансову підтримку з боку царизму. Після обнародування фактів співпраці москвофільських організацій з самодержавним режимом їхній авторитет в краї суттєво знизився.

Піднесенню національного руху в Галичині сприяла діяльність **народовців**. У 1885 р. вони заснували товариство «Народна рада» на чолі з Ю. Романчуком. Спочатку народовці були налаштовані проти греко-католицької церкви. Однак, зрозумівши, що національний рух може досягти сили лише спираючись на селянство, вони пішли на співпрацю з греко-католицьким духовенством, яке мало значний вплив на селян.

З приходом митрополита **Андрея Шептицького** (1900) греко-католицька церква стає вагомим чинником національного руху Східної Галичини. Значна увага приділялася розвитку господарських та культурних потреб українського селянства. За сприяння церкви виникла мережа культурно-просвітніх та господарських організацій. Поступово слово «українець» почало витісняти історичну назву «русин».

В Австро-Угорщині не існувало заборони на видання книжок та періодичної преси українською мовою. Діяли українські освітні, наукові та культурні заклади. Учасники загальноукраїнського національного руху часто називали Східну Галичину «українським П'ємонтом» за аналогією з назвою регіону в Італії, який в ХІХ ст. став центром об'єднавчого руху італійського народу.

У Російській імперії діяльність демократичної української інтелігенції активізувалася на початку ХХ ст. Представники Харкова, Києва, Одеси, Полтави, Катеринослава багаторазово зверталися до царського уряду з проханням зняти заборону української мови. Вони вимагали її широкого використання в літературі та мистецтві, запровадження в закладах освіти. Масові культурно-просвітницькі заходи в цей час становили основний зміст національного руху. Боротьба за мову, за можливість утворення легальних громадських організацій надавала національному руху політичного характеру.

Значною подією в культурному житті України було урочисте відкриття в 1903 р. пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. Його автори **Л. Позен** і **О. Ширшов** навіть відмовилися від винагороди за свою роботу.

На свято української мови з'їхалися шанувальники пам'яті класика української літератури як з Російської, так і з Австро-

Угорської імперії. Михайло Коцюбинський, не зважаючи на заборону влади, виголосив промову українською мовою. Він підкреслив: «Занедбане і закинуте на сільську стріху слово воскресло знов і в устах батька нової української літератури Івана Котляревського голосно залунало по широких світах».

У цьому ж році українська громадськість відзначила в Києві 35-річчя творчості композитора Миколи Лисенка. Через рік було вшановано письменника Івана Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної діяльності. На вшануванні творчості видатних діячів української культури були присутні наддніпрянські та галицькі українці.

У 1904 р. українська демократична громадськість розпочала кампанію за скасування сумнозвісних Валуєвського циркуляру та Емського указу, що обмежували вживання української мови, проте бажаного результату ці зусилля не досягли.

Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

1. Якій події присвячено відкриття пам'ятника у Полтаві?

2. Чому відкриття пам'ятника І. Котляревському мало такий резонанс у суспільстві?

3. Що ви знаєте про І. Котляревського?

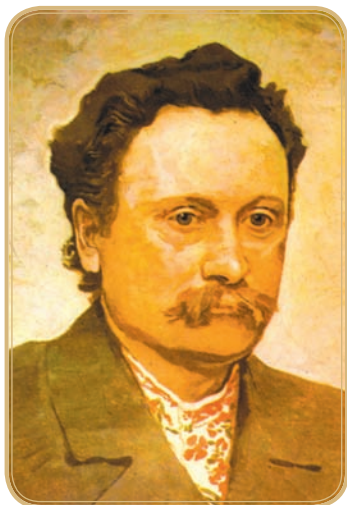
2. Політизація національного руху в західноукраїнських землях

Наприкінці XIX ст. в Австро-Угорській імперії національний український рух вступив у політичну стадію свого розвитку.

Першою політичною партією в Галичині стала **Русько-українська радикальна партія**, яка в 1890 р. була заснована І. Франком і діяла легально. З 1899 р. керівництво партії перебрав на себе М. Павлик. Це була перша в Європі селянська партія, що прагнула до соціалістичних ідеалів й утвердження демократичних засад у суспільстві. Вперше в історії українського руху було проголошено, що досягнення програмної мети партії може бути тільки за умови політичної самостійності русько-українського народу.

У 1895 р. лідер цієї партії **Юліан Бачинський** видав брошуру під назвою «**Ukraina irredenta**» («Україна незалежна»), у якій обґрунтував ідею про самостійну українську державу. Твір викликав неоднозначну реакцію серед української громад-

Портрет Івана Франка.
Художник І. Труш

ськості – від підтримки до несприйняття.

У 1896 р. була утворена **Національно-демократична партія**, до складу якої увійшли Іван Франко, Юліан Романчук, Кость і Євген Левицькі, В'ячеслав Будзиновський, Михайло Грушевський. Вона була найбільш впливовою і потужною партією в краї. Її програма наголошувала на необхідності боротьби за незалежну Україну, за зміцнення національної єдності між українцями, які проживали в Російській імперії.

Українська соціал-демократична партія утворилася в 1899 р. Її програма містила вимогу створення вільної української держави з республіканською формою правління.

Тема української незалежності широко обговорювалася на сторінках преси. Серед тих, хто палко підтримував ідеї майбутньої національної незалежності, був **І. Франко**. І хоча поет вважав, що у той час здобути самостійність України було неможливо, він закликав «вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитись до цього». Величезний авторитет І. Франка сприяв поширенню самостійницьких політичних поглядів серед мешканців краю.

Спільні політичні ідеї стали основою для тісної співпраці політичних партій Галичини й Буковини, поступової радикалізації українського руху і переходу політичних партій в опозицію до існуючої влади.

3. Перші політичні партії в Наддніпрянській Україні

Небажання російського самодержавства враховувати вимоги українських сил та політика агресивної русифікації сприяли активізації українського національного руху. На початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України виникають перші політичні партії.

У 1900 р. група харківської радикально налаштованої молоді під керівництвом Дмитра Антоновича проголосила створення **Революційної української партії (РУП)**. Її програмою в перший період діяльності стала брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна».

Особа в історії

Микола Міхновський (1873–1924). Український політичний і громадський діяч, лідер самостійницької течії в українському русі, один з організаторів української армії та Української демократично-хліборобської партії (1919). Член Центральної Ради, організатор Першого українського козачого полку ім. Богдана Хмельницького.

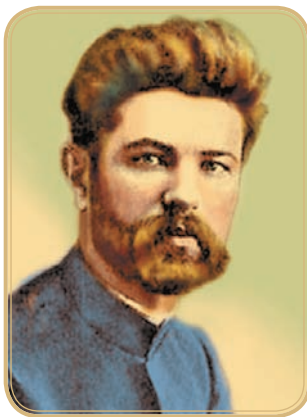
Микола Міхновський

Однак серед членів партії не було єдності. Вже в 1901–1902 рр. Микола Міхновський з групою однодумців вийшли із складу РУПу і заснували нову, більш радикальну партію – **Народну українську партію**. Найближчою програмною метою було досягнення незалежності України. У 1904 р. з Революційної української партії відділилася ще одна група, яка утворила Українську соціал-демократичну спілку («Спілка»). Пізніше на засадах автономної секції вона увійшла до складу РСДРП (меншовиків).

Утворилися й дві ліберальні партії: Українська демократична, яку очолили **Євген Чикаленко** і **Олександр Лотоцький**, та Україн-

Євген Чикаленко

Сергій Єфремов

ська радикальна – **Борис Грінченко** й **Сергій Єфремов**. Партії прагнули встановлення конституційної монархії в Росії та автономії України. За політичними поглядами вони були близькі до загальноросійського «Союзу визволення». Перші українські партії, які виникли на початку XX ст. у Росії, працювали у підпіллі і мали обмежене коло впливу.

Мовною джерела

«У кінці XIX – на початку XX ст. рівень національної свідомості українського населення в цілому був невисокий. Український національний рух був діяльністю нечислених груп національно свідомої української інтелігенції, яка не мала серйозного соціального підґрунтя. Селяни, робітники, дрібна та середня буржуазія не відчували потреби пов'язати свої соціальні прагнення з інтересами національними».

Яценко В. Особливості становлення українських партійно-політичних сил Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Проблеми політичної історії України // Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 39.

1. Чи згодні ви з таким твердженням автора? Відповідь обґрунтуйте.
2. Поміркуйте, чи стала політизація національного руху важливим чинником суспільно-політичного життя Наддніпрянської України.

У 1908 р. утворилася громадська організація, яка отримала назву **Товариство українських поступовців (ТУП)**. Воно виступало за автономію України у складі федеративної Російської держави. Члени ТУПу мали на меті українізувати початкову школу, отримати дозвіл на використання української мови в усіх громадських установах, суді, церкві. Крім того, вони хотіли об'єднати провідні українські сили в боротьбі за політичні, економічні та культурні права українців.

У західних і східних українців наприкінці XIX – на початку XX ст. почала формуватися спільна національна свідомість, яка базувалася на етнічній, географічній та мовній єдності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український національний рух на всій території України виразно політизувався. Утворювалися національні політичні партії, програми яких були спрямовані на ліквідацію національного гноблення України та запровадження демократичних засад: від автономії до повної незалежності.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Як ви розумієте поняття «національний рух», «культурницький рух», вираз «український П'ємонт»?
2. Коли і з якою метою виникли перші політичні партії у Східній Галичині та Наддніпрянщині? Назвіть їх.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Чому в 40–80-х роках XIX ст. національний рух у Наддніпрянщині набув культурницької форми?

2. Підготуйте міні-проекти: «Громадсько-політичний рух у Наддніпрянській Україні на початку XX ст.», «Громадсько-політичний рух у Східній Галичині на початку XX ст.» та обговоріть їх.

Висловіть власне судження

1. Чим можна пояснити різне ставлення правлячих кіл Росії та Австро-Угорщини до вживання української мови?
2. Чому, на ваш погляд, Ю. Бачинський назвав свою брошуру «Ukraina irredenta» латинською, а не українською мовою?

Працюємо з текстом

Порівняйте і поясніть причини різних підходів до оцінок українського визвольного руху радянськими та сучасними українськими істориками на прикладі діяльності Революційної української партії.

1. «Ця дрібнобуржуазна націоналістична партія особливу увагу зосередила на українському селянстві».

Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 79.

2. «РУП поклала початок новій традиції в розвитку українського руху: завдяки діяльності її активістів цей рух вперше пов'язався з масовим селянським».

Грицак Я. Нарис історії України. – К., 1996. – С. 85.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли і де було створено Українську радикальну партію?

А. 1904 р., Київ. **В.** 1902 р., Харків.
Б. 1900 р., Львів. **Г.** 1901 р., Катеринослав.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Прагнення до корінних змін у суспільстві, до рішучих дій у розв'язанні назрілих проблем – це...?»

А. Дискримінація. **В.** Радикалізм.
Б. Патріотизм. **Г.** Компроміс.

Послідовність

3. Встановіть послідовність виникнення українських політичних партій та громадських об'єднань.

А. Українська демократична партія.
Б. Товариство українських поступовців.
В. Революційна українська партія.
Г. Українська соціал-демократична партія.

Відповідність

4. Встановіть відповідність між прізвищами історичних діячів та партіями, до яких вони належали.

А. М. Грушевський.	1. Українська демократична партія.
Б. Ю. Бачинський.	2. Товариство українських поступовців.
В. І. Франко.	3. Русько-українська радикальна партія.
Г. М. Міхновський.	4. Національно-демократична партія.
	5. Народна українська партія.

Відкрите запитання

5. Чи згодні ви з твердженням, що національна свідомість українців формувалася через діяльність громадських організацій та політичних партій? Відповідь аргументуйте.

4 Російська революція 1905–1907 рр. та її вплив на Україну

Пригадайте!

1. Які економічні та політичні права мали робітники і селяни в Російській імперії на початку ХХ ст.?
2. Які українські політичні партії існували на початку ХХ ст.?

Основні терміни і поняття

Демонстрація; страйк; повстання; революція; петиція; маніфест.

1. Революційні події в Україні у 1905 р.

Після поразки у війні з Японією (1904–1905), яку російська влада задумувала як засіб попередження революції, громадське невдоволення в імперії сягнуло критичної межі. У неділю 22 (9 за ст. ст.) січня 1905 р. на тлі загального страйку робітників Санкт-Петербурга відбулася багатотисячна демонстрація.

На початку ХХ ст. в українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, користувалися григоріанським календарем (новий стиль). У Російській імперії – юліанським календарем (старий стиль). Різниця становила 13 днів.

У лютому 1918 р. уряд радянської Росії ухвалив декрет про перехід до григоріанського календаря.

Щоб узгодити часовий відлік подій в обох частинах України, у цьому підручнику події до лютого 1918 р. датуються за новим

стилем. Найважливіші факти подаються у подвійному датуванні.

Робітники, їхні жінки та діти понесли царю петицію, в якій, крім економічних вимог, містилися й політичні: свободи робітничих союзів, скликання Установчих зборів.

Влада розстріляла мирну демонстрацію, загинули або були поранені тисячі її учасників. «Кривава неділя» закінчилася барикадами. У Росії почалася революція.

Українські робітники підтримали повстання пролетарів імперської столиці. Одними з перших почали страйкувати робітники металургійних і машинобудівних заводів Києва, Катеринослава, Харкова, Луганська, Кременчука, Полтави. У багатьох випадках власники підприємств ішли на поступки страйкарям – збільшували заробітну плату та скорочували робочий день, але це не змінювало загальної картини масового супротиву владі.

Очолити стихійний робітничий рух і надати йому організованого політичного характеру прагнули новоутворені партії. Проте більшість з них, за винятком соціал-демократичних, була малочисельною і не мала підтримки. Під впливом партій меншовиків, есерів та більшовиків учасники страйків, окрім поліпшення умов життя та праці, почали висувати вимоги щодо встановлення громадянських свобод і скликання Установчих зборів. Страйкарі Одеси закликали робітників до озброєння й повалення самодержавства.

Під час першотравневих страйків заклики до повалення самодержавства лунали все частіше. Протягом січня–березня 1905 р. в Україні відбулося близько 180 страйків, у яких взяли участь понад 170 тис. робітників.

За прикладом робітників почалися хвилювання у селянському середовищі, які згодом переросли в селянську війну. Виступи селян були стихійними, але масовими і спрямовувалися проти окремих поміщиків.

9 січня 1905 р. Картина
В. Маковського

1. Назвіть історичний факт, покладений в основу сюжету картини.

2. Яким, на ваш погляд, було ставлення автора до подій, змальованих на картині? Чи співпадає воно з вашою точкою зору?

3. Поясніть, чи можна ставитися до картини як до джерела з історії нашої держави.

Усна історія

Із селянського рукопису Василя Рубеля:

«За Великою Білозіркою революція 1905 р. добре пошкодила якомонії (економії) німців. Там інтересно починалася революція... Староста чи вполномочені виїхали і вкупі з селянами почали робить революцію – розтягують все майно багача П. Шреда. Розбиралось кому що наравиться. “Все наше, бо революція” – так кричали селяни та таскали, а більше палили хліб і будинки, даже скотина горіла... Було більше селян, які таскали від дзеркала до молока, ложки і нитки, крик “мое, я перший зацурав”, за завтра не думалось».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 388.

1. Поясніть, чому автор вважає, що революція в їхньому селі починалася «інтересно».
2. Поміркуйте, чому селяни вважали погроми поміщицьких садіб «революцією».
3. Що хотів сказати автор словами «за завтра не думалось»?

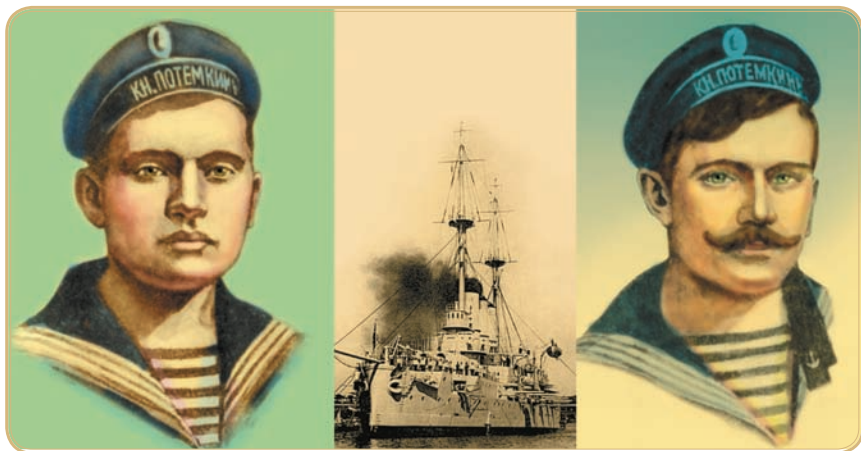
У Київській, Волинській, Катеринославській, Сумській, Херсонській, Харківській губерніях селяни підпалювали поміщицькі маєтки, вирубували ліс, захоплювали хліб та корм для худоби. Часто виступи селян закінчувалися сутичками з поліцією, як це було в с. Долматівка Дніпровського повіту. Влітку 1905 р. селянськими виступами були охоплені майже 70 % повітів усіх губерній України, зруйновано понад 300 поміщицьких маєтків. Усе частіше звучали вимоги передати всю землю селянам.

Активно включилися у революційну боротьбу й студенти Києва, Харкова, Катеринослава. Засуджуючи події «кривавої неділі», вони відмовлялися відвідувати заняття, організовували демонстрації протесту, висували вимоги політичного характеру. Царський уряд жорстко відповів на студентські виступи: було закрито Київський університет, заборонено святкування 100-річчя Харківського університету.

Панцерник «Князь
Потьомкін-Тавричеський»

Армія і флот перестали бути надійною опорою самодержавства. У червні 1905 р. спалахнуло повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський», який перебував на рейді біля Одеси. Повстання почалося стихійно і було відповіддю на нелюдське ставлення офіцерів до матросів та недоброякісну їжу. Матроси відмовилися їсти борщ з протухлим м'ясом. Під час сутички один з офіцерів смертельно поранив матроса Г. Ва-

Григорій Вакуленчук

Афанасій Матюшенко

1. Які зміни у суспільстві викликали повстання матросів?
2. Про що свідчило повстання на флоті?
3. Висловіть ваше ставлення до подій на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський».

куленчука. Його товариш **А. Матюшенко** закликав до розправи над неадекватними офіцерами.

Матроси захопили панцерник, підняли на ньому червоний прапор і прибули до Одеси.

Похорон забитого Г. Вакуленчука вилився у масовий мітинг та демонстрацію. Проте матроси не були готові до революційних виступів. Вони не підтримали повсталих одеських робітників і вийшли в море.

Командування флоту вислало назустріч панцернику Чорноморську ескадру у складі дванадцяти кораблів, але вони відмовилися розстріляти повстанців і дали змогу екіпажу вийти у відкрите море. Через одинадцять днів «Князь Потьомкін-Тавричеський» зайшов у румунський порт Констанца і здався місцевій владі.

Великий резонанс у суспільстві мав збройний виступ солдат саперної роти у Києві **16 листопада 1905 р.** Вони висунули командуванню вимоги щодо покращання побутових умов. Командир роти у принизливій формі відмовив солдатам, що й спричинило збройну демонстрацію, яку очолив підпоручик **Б. Жаданівський**. Демонстрація була розстріляна, а її учасники жорстоко покарані.

Практично одночасно відбулися солдатські заворушення в Харкові, Катеринославі, Миколаєві.

*Борис
Жаданівський*

Особа в історії

Підпоручик Б. Жаданівський (1885–1918). Очолит повстання саперів, яке почалося в Києві в листопаді 1905 р. у фортеці на Печерську. Після придушення повстання важко поранений був заарештований і засуджений до смертної кари, яку згодом замінили довічною каторгою. Під час люневих подій 1917 р. Жаданівський був звільнений з Херсонської каторжної в'язниці, переїхав на лікування до Криму, брав участь у боях за встановлення радянської влади. Загинув у травні 1918 р.

У жовтні 1905 р. розпочався всеросійський страйк, який з економічного швидко переріс у політичний. Це була незнана до цього форма боротьби, яка поширилася на всю країну. В Україні до страйку приєдналися понад 120 тис. робітників, службовців та студентів. У ході страйків виникали робітничі ради, які займалися питаннями організації життя міста. Це були своєрідні органи робітничого самоуправління, які склалися з представників страйкуючих колективів. Ради стали новою формою політичної організації робітників.

Суспільство по-різному відреагувало на революційні події. Ліберальна частина інтелігенції та середній клас вважали за можливе мирним шляхом обмежити самодержавство й запровадити конституційну монархію. Радикально налаштовані, доведені до відчаю робітники, селяни, солдати і матроси бажали кардинально змінити суспільно-політичний лад у державі. Навіть за допомогою репресій влада не могла впливати на хід подій. Суспільство вимагало змін.

2. Маніфест 17 жовтня 1905 р.

Прагнучи зупинити революцію, Микола II **30 (17 за ст. ст.) жовтня 1905 р.** підписав маніфест, який передбачав: дарувати населенню свободу совісті, слова, зібрань та союзів; розпочати вибори до Державної думи, зробивши її всестановим органом; погоджувати з Думою всі закони для набуття ними чинності. Маніфест не дав відповіді на ключові питання: про прийняття конституції, подальшу роль царя в суспільстві та його взаємодію з Думою.

Від жовтня зросла активність політичних партій. Масово виникали громадські організації та професійні спілки. До кінця року в Україні було створено до 80 профспілок, які об'єднували робітників багатьох професій Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси та інших міст. Вони не тільки захищали професійні інтереси робітництва, а й у багатьох випадках висували політичні вимоги.

Маніфест 17 жовтня усував обмеження, які існували щодо української мови. З'явилися українські видавництва, почали друкувати українською мовою газети і журнали, в тому числі й політичні. У 1905 р. видається перша україномовна газета на території Наддніпрянської України – «Хлібороб», наступного року – газета «Рада». Хоча влада й намагалася загальмувати цей процес, застосовуючи конфіскації та штрафи, але українська преса продовжувала існувати, пробуджуючи національну свідомість.

Мова джерела

Українська преса (1905–1911)

Роки	Кількість газет, часописів	Наддніпрянська Україна	Галичина, Буковина, Закарпаття	За межами України
1905	39	7	28	4
1906	81	32	37	12
1907	51	11	34	6
1908	47	9	33	5
1909	59	11	37	11
1910	84	14	49	21
1911	104	16	59	29

Національні процеси в Україні: Довідник / за редакцією професора В. Панібудьласки. – Ч. 1. – К., 1989. – С. 305.

Прокоментуйте динаміку розвитку української преси 1905–1911 рр. Зробіть відповідні висновки.

Активно діяли товариства «Просвіта». Головні центри товариства, які працювали в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Мелітополі, очолювалися відомими діячами української культури. Наприклад, у Чернігові «Просвіту» очолював Михайло Коцюбинський, у Полтаві – Панас Мирний, у Миколаєві – Микола Аркас.

Україномовні видання знаходилися під пильним оком царської цензури навіть після того, як були зняті обмеження з книг, що видавалися «інородницькими мовами». Влада шукала в українському слові заклик до бунту і повстання. М. Грушевський писав: «Здатність слова проникати в потаємні глибини народу, пробуджувати в ньому свідомість і викликати суголосні настрої безмежно лякала уряд, який не шкодував своїх засобів у боротьбі». У період реакції уряд повернувся до заборони українського слова: закривалася україномовна преса, була майже знищена мережа «Просвіт», переслідувалися її організатори.

Видавнича справа в Російській імперії (1911)

Місце	Мова видань	Кількість назв виданих книжок
1	Російська	25 526
2	Польська	1664
3	Єврейська (іврит, ідиш)	965
4	Німецька	920
5	Латина	608
6	Естонська	519
7	Татарська	372
8	Вірменська	266
9	Українська	242

Національні процеси в Україні: Довідник / за редакцією професора В. Панібудьласки. – Ч. 1. – К., 1989. – С. 306.

Проаналізуйте стан видавничої справи в Російській імперії після революції 1905–1907 рр.

У жовтні 1905 р. у Москві розпочався робітничий страйк, який швидко поширився країною і охопив 2 млн осіб. Почастішали селянські бунти, революційні виступи солдат та матросів.

Петро Шмідт

У Севастополі у відповідь на розстріл демонстрації та мітингу, в яких брали участь солдати й матроси, було створено раду матроських, робітничих і солдатських депутатів. Вона висунула вимоги економічного та політичного характеру. **12 листопада 1905 р.** матроси і солдати почали повстання, яке підтримали робітники міста. У відповідь влада запровадила в Севастополі військовий стан, але повстанців підтримав флот. Командування повсталими кораблями, серед яких були крейсер «Очаків», панцерник «Св. Пантелеймон» (перейменованій «Князь Потьомкін-Тавричеський») та міноносці, узяв на себе лейтенант Петро Шмідт.

Особа в історії

Шмідт Петро (1867–1906). Лейтенант Чорноморського флоту у відставці, керівник повстання на крейсері «Очаків» у 1905 р. Розстріляний.

Царський уряд терміново стягнув до міста значні сили, за допомогою яких повстання придушили. П. Шмідт, у числі інших активних учасників повстання, був засуджений до страти.

У грудні 1905 р. у Москві розпочалося збройне повстання. Його підтримали робітники Катеринослава, Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, міст Донбасу. Царський уряд за допомогою частин регулярної армії збройні робітничі виступи придушив.

До боротьби за свої права включилися й селяни. Особливо активно проходила вона на Чернігівщині влітку 1905 р., про що свідчить доповідь керівника Міністерства внутрішніх справ П. Дурново Миколі П. «Селянські заворушення в Чернігівській губернії, – писав міністр, – почалися в різних місцевостях спочатку у вигляді деяких самоуправних дій селян, які не мали особливого значення, але потім розвинулися до вкрай серйозних заворушень і бунту, для придушення яких знадобилися військові частини, не тільки розташовані в губернії, а й з інших військових округів».

У селі Великі Сорочинці Полтавської губернії в грудні 1905 р. близько 5 тис. селян не дали поліції заарештувати свого односельця Г. Безвіконного та на декілька днів захопили владу, обрали селянський комітет та встановили свої порядки. Тільки за допомогою озброєного гарматами військового загону влади вдалося придушити бунт. У сутичці з каральними загонами загинуло 63 селянина.

*Повстання в с. Великі Сорочинці.
Картина І. Володимирова*

Мовно джерела

З таємного циркуляра керуючого Міністерством внутрішніх справ П. Дурново до губернаторів:

«Під час придушення смут і безладу по відношенню до бунтівних бандітів діяти без усяких хитань, у найбільш рішучий спосіб знищуючи бунтівників збройною силою, без пощади і не соромлячись застосовувати найсуворіші заходи для придушення бунтівних проявів у самому їх зародку для відновлення порушеного порядку».

Хрестоматія по історії СРСР 1900–1930-х гг. – М., 1988. – С. 61.

Поясніть, чому по відношенню до повсталих селян з боку влади застосовувалися найсуворіші заходи.

На Правобережжі селянськими заворушеннями було охоплено понад 60 % повітів. У ході виступів зростала національна свідомість селян. Усе частіше вони домагалися впровадження української мови в школах і судах.

У 1906–1907 рр. революційний рух в імперії пішов на спад. Влада застосовувала репресивні заходи, які передбачали введення в окремих містах, повітах і губерніях воєнного або надзвичайного стану.

Із серпня 1906 р. почали діяти військово-польові суди. До кінця року ними було засуджено до смертної кари понад 14 тис. учасників революційних виступів, 75 тис. відправлено до в'язниць.

В Австро-Угорщині під впливом російської революції у містах відбувалися маніфестації та мітинги робітників. Суттєво збільшилася кількість страйків.

Робітники вимагали передачі землі селянам, підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня. Разом з економічними вимогами на мітингах лунали заклики до надання загального виборчого права під час виборів до парламенту країни.

Мовою джерела

Опис жовтневих подій 1905 р. у Львові та Києві:

«Сорокатисячний робочий люд вийшов на вулиці Львова, став перед соймом і намісництвом, тим символом тиранії люду, та голосно й велично маніфестував свою волю.

Маніфестував і поставив перед шляхтичем краю та урядником держави домагання загального, прямого, рівного і таємного права на головування».

Уривок з інформації про робітничу маніфестацію у Києві, яка була надрукована у львівській газеті «Воля» 26 жовтня 1905 р.

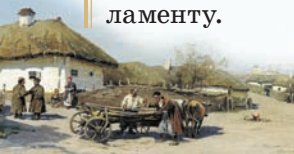
«18 жовтня 1905 р. у Києві відбувся десятитисячний мітинг робітників, службовців і студентів. Лунали заклики до продовження боротьби до повного розгрому самодержавства.

На площі відбувався збір коштів для придбання зброї. Викликані війська розігнали мітинг».

Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 9.

1. Спираючись на знання з історії, поясніть причини відмінностей, які лунали у вимогах робітників.
2. Чиї, на вашу думку, вимоги були радикальнішими? Чому?

Урядовим військам вдалося придушити селянський рух. Проте австрійська влада все ж таки змушена була розширити коло громадян, які отримали право обирати депутатів до парламенту.

Революційні події 1905–1907 рр. завдали могутнього удару по російській самодержавній монархії. Виступи робітників, селян і матросів спонукали царя зробити перші кроки до запровадження парламентаризму, розширення політичних прав і свобод, утворення рад та профспілок. Революційні події пробудили національну свідомість, стали поштовхом для розв'язання українського питання. Українське слово набирало силу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті основні центри революційних виступів в Україні в 1905–1907 рр. Нанесіть їх на контурну карту.
2. Коли і чому відбувся загальний політичний страйк в Російській імперії?

Питання для обговорення в класі, групі

1. Як ви розумієте термін «парламентаризм»?
2. Поясніть, чому революція 1905–1907 рр. зазнала поразки.

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому рівень організації робітничого руху був вищим за селянський.
2. Чому, на ваш погляд, матроси панцерника «Князь Потьомкін-Тавричеський» не підтримали виступ робітників Одеси?

Працюємо з текстом

Історики по-різному оцінюють характер російської революції 1905–1907 рр. Прочитайте та прокоментуйте точки зору вчених щодо характеру російської революції 1905–1907 рр. Висловіть власну точку зору.

1. «Характер і особливості революції в Росії визначалися об'єктивними і суб'єктивними умовами, які склалися в країні на початку ХХ ст... Усе це дозволяє говорити про революцію 1905–1907 рр. як про буржуазно-демократичну революцію нового типу, характерного для епохи імперіалізму. Революція 1905–1907 рр. в Росії – перша народна революція епохи імперіалізму».

Хрестоматія по історії СРСР 1900–1930-х гг. – М., 1988. – С. 39.

2. «Перша в Російській імперії революція початку ХХ ст. не була ні буржуазною, ні демократичною. Можна стверджувати, що це була революція “модернізаційного типу”. Її завдання полягало не стільки в докорінній зміні засад існуючого суспільства, скільки в модернізації політичної свідомості як основи трансформації аграрного суспільства в індустріальне».

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 361.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли цар Микола II, у відповідь на революційні події в Росії, оприлюднив свій маніфест?
- А.** 17 жовтня 1906 р. **В.** 17 лютого 1905 р.
Б. 17 жовтня 1905 р. **Г.** 17 лютого 1906 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Колективне прохання, яке подається у письмовому вигляді у вищі органи державної влади, – це ...»?
- А.** Маніфест. **В.** Петиція.
Б. Декрет. **Г.** Указ.

Послідовність

3. Установіть послідовність революційних виступів моряків та солдат, які відбулися в 1905 р.
- А.** Повстання моряків на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський».
Б. Збройний виступ моряків та робітників у Севастополі.
В. Повстання моряків під керівництвом П. Шмідта.
Г. Виступ солдат під керівництвом Б. Жаданівського.

Відповідність

4. Установіть відповідність між іменами та подіями, з якими вони були пов'язані.
А. Г. Вакуленчук.	1. Повстання селян на Сумщині.
Б. Б. Жаданівський.	2. Повстання моряків у Севастополі.
В. П. Шмідт.	3. Повстання селян у Великих Сорочинцях.
Г. Г. Безвіконний.	4. Повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський».
	5. Повстання солдат у Києві.

Відкрите запитання

5. Спираючись на знання із всесвітньої історії, поміркуйте, чому в ході революції 1905–1907 рр. у Російській імперії не було розв'язане українське питання.

5 Українська громада в Державній думі

Пригадайте!

1. Які основні політичні вимоги висували робітники під час грудневих подій 1905 р.?
2. Які вимоги висували селяни під час революції 1905–1907 рр.?

Основні терміни і поняття

Парламентаризм; самодержавна монархія; опозиція; стани; еліта; становий ценз; майновий ценз.

1. Створення Державної думи

У серпні 1905 р. цар підписав указ про створення дорадчого органу – **Державної думи**. Передбачалося, що вона не матиме права законодавчої ініціативи і втручання у процес формування державного бюджету, а її рішення не впливатимуть на прийняття основних законів імперії. Цар зберігав «вищу самодержавну владу», за якої уряд підпорядковувався йому особисто. Указ засвідчив неможливість функціонування Державної думи як повноцінного парламентського органу в державі. Вибори відбулися в лютому–березні 1906 р.

Депутатів обирали 4 суспільні групи (курії): землевласники, селяни, робітники та міщани. Кожна з них обирала різну кількість депутатів. Наприклад, від селян до Думи обиралося 43 % представників, а від робітників – лише 3 %. Під час виборів враховувалися становий та майновий цензи.

У залі засідань I Державної думи

Урочисте засідання Державної ради. Картина І. Рєпіна

Дума почала роботу в квітні 1906 р. (за ст. ст.) Оскільки ліві партії бойкотували вибори, більшість її складу (34 %) становили кадети (конституційні демократи).

На противагу Державній думі було створено **Державну раду** – дорадчий орган при цареві. У лютому 1906 р. раду було перетворено у верхню законодавчу палату, яка мала право відхиляти думські закони. Половина членів Державної ради призначалася царем особисто, решта – обиралася із середовища поміщиків, буржуазії, духовенства та представників інтелігенції, відданих цареві. Державна рада гальмувала діяльність Думи.

У перший тиждень роботи депутати висунули до царя цілий ряд вимог, які стосувалися розробки аграрної реформи, особистої відповідальності міністрів, гарантування громадянських свобод, задоволення вимог національних меншин тощо. Особливого звучання в Думі, як і в суспільстві, набуло аграрне питання. Його вирішення вимагали депутати від селян, які об'єдналися у фракцію трудовиків (утворену з депутатів від селян).

Усі депутатські ініціативи урядом були проігноровані. Тоді депутати прийняли рішення про недовіру уряду та його відставку, сподіваючись, що їхні дії будуть підтримані революційним суспільством. У відповідь в липні 1906 р. цар розпустив I Думу, яка проіснувала лише 72 дні. Депутати прораховалися: суспільство практично не відреагувало на указ Миколи II, революція йшла на спад.

Депутати II Думи, яка зібралася у лютому 1907 р., намагалися діяти більш активно. Проте під час розгляду аграрного питання і шляхів боротьби з революційним тероризмом між депутатами й урядом виникли непримиренні розбіжності. Ситуація знову зайшла в глухий кут. Микола II під надуманим звинуваченням у підготовці змови проти царської сім'ї на початку червня розпустив II Думу.

Одночасно було прийнято новий закон про вибори. Він істотно урізав права і свободи, задекларовані маніфестом 17 жовтня 1905 р., та повертав країну до необмеженого самодержавства. Були змінені умови виборів до Думи, внаслідок чого перевагу отримали представники поміщиків та буржуазії. Стало зрозуміло, що подальше існування Державної думи могло відбуватися лише за умови контролю за діяльністю депутатів з боку царя. Ілюзії парламентаризму зникли. Такі кроки влади сучасники назвали державним переворотом і розцінили як поразку революції.

Українська громада в I і II Державних думах

	I Державна дума (27 квітня – 8 липня 1906 р.)	II Державна дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.)
Усього депутатів (у т. ч. від 9 українських губерній)	478 (102)	518 (102)
Українська думська громада	44	47
Основні питання, які намагалися розв'язати депутати від українських губерній	Аграрне, надання Україні національно-територіальної автономії, запровадження української мови в школі, церкві	
Друкований орган	Журнал «Український вісник»	Газета «Рідна справа – вісті з Думи»
Найбільші фракції (у т. ч. від українських губерній)	Кадети – 179 (38) Трудовики – 97 (28)	Трудовики – 104 (40) Кадети – 98 (11)

1. Прокоментуйте зміст таблиці.
2. Спираючись на знання з історії, поясніть, чому цар всіляко опирався перетворенню Державної думи в повноцінний парламент.

У 1907 р. була скликана III Дума. За новим законом виборче право отримали лише 15 % населення, чим було забезпечено перевагу депутатів від правих партій на чолі з октябристами. Депутатська більшість надала повну підтримку уряду, що зняло напругу у їхніх взаєминах. Але бажання депутатів у 1909 р. взяти під свій контроль питання військових витрат імперії стало приводом для чергового конфлікту між Державною думою і царем.

IV Дума діяла з 1912 р. Депутати від октябристів і кадетів стали легальною опозицією до влади.

2. Діяльність української думської громади

В Україні вибори до I Думи бойкотували практично всі ліві партії за виключенням Української радикально-демократичної (УРДП), яка прагнула використати вибори для пропаганди власних цілей і поглядів.

Щоб потрапити до складу I Думи, ця малочисельна партія під час виборів співпрацювала з Всеросійською партією конституційних демократів.

У I Думі сформувалася українська громада в складі 44 осіб. Активними членами громади були І. Шраг, Д. Чижевський, В. Шемет, М. Біляшівський та ін.

Хоча українська група депутатів була найчисленнішою серед представників неросійських народів, цієї кількості було недостатньо для самостійного функціонування фракції. Українські депутати змушені були увійти до складу російських фракцій від партій кадетів і трудовиків.

Ілля Шраг

Особа в історії

Ілля Шраг (1847–1919). Громадсько-політичний діяч, адвокат, член УРДП. У I Думі очолював українську парламентську групу, пізніше був заступником голови Товариства українських поступовців, яке утворилося в 1908 р. після розпаду УРДП.

Депутати-українці прийняли декларацію, в якій заявили, що вважають федерацію найбільш прийнятною формою державного устрою Росії. У складі майбутньої федерації Україна мала перебувати на засадах національно-територіальної автономії. При цьому передбачалася наявність українського сейму і відповідних адміністративних та контролюючих органів, які мали поширити свій вплив на управління фінансами та земельним фондом краю.

Українські депутати-трудовики підтримували в I Думі проєкт націоналізації всіх земель та їх розподілу між селянами за трудовою нормою. Серйозна увага приділялася питанням освіти і духовного розвитку українців.

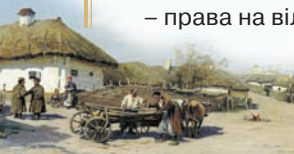
Палкі промови українських депутатів знаходили відгук в українському селі.

Мовою джерела

Лист селян Катеринославщини до депутата Державної думи від Катеринославської губернії Г. Петровського:

- «... На Україні мовою освіти повинна бути рідна нам українська мова;
- поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах;
- права на вільний розвиток нашої літератури.

Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей створить умови для забезпечення нашого права на вільний культурний і суспільний розвиток. А панам Родзянкам, Скоропадським і Савенкам нагадуємо, що скоро настане час, коли “довідаються небожата, чия на вас шкура”».

Хрестоматія з історії Української РСР для 9–10 класів. – К., 1971. – С. 69.

1. Поміркуйте, що спонукало селян надавати такого серйозного значення розвитку української освіти і культури.
2. Спрогнозуйте реакцію Думи на вимоги селян. Відповідь аргументуйте.
3. Як ви розумієте вираз «довідаються небожата, чия на вас шкура»?
4. Чому селяни пов'язували майбутній культурний розвиток України саме з її автономією?
5. Чим, на ваш погляд, пояснюється той факт, що більшість селян, як і суспільство в цілому, не вимагала незалежності України?

Велику допомогу в організації діяльності української громади надавав М. Грушевський. За словами І. Крип'якевича, «він намагався вивести українське громадянство з дрібного гуртківства та провінціалізму і вказати йому широкі політичні завдання». Грушевський співпрацював з членами української думської громади при складанні законопроектів, надавав допомогу в заснуванні друкованого органу – «Українського вісника».

У II Думі українська громада налічувала 47 осіб, які оголосили себе окремою думською фракцією. У центрі її уваги залишалося питання про автономію України. Крім того, українська фракція підготувала законопроекти про місцеве самоврядування, суди, охорону праці тощо. Гостро піднімалось і питання права на існування української мови в школі, особливо на її початковому етапі. Українська парламентська фракція налагодила видавництво друкованого органу – «Рідна справа – вісті з Думи», який виходив двічі на тиждень.

III Дума була сформована на основі нового виборчого закону, який забезпечив домінування депутатів від поміщиків і буржуазії, що представляли консервативні партії. Жодна з революційно налаштованих українських партій до III Думи не потрапила. Селянство теж не змогло самостійно обрати своїх депутатів, тому представників від України в III Думі виявилось небагато.

Українське життя мало цікавило депутатів III Думи. Навіть тоді, коли розглядалося питання про право народів на національні мови в школі, воно було визнане за поляками і литовцями, а українці й білоруси такого права не отримали. Аналогічна ситуація прослідковувалася і під час існування IV Думи.

Наслідки діяльності чотирьох Дум розвіяли парламентські ілюзії українців. Сподівання на організацію суспільного життя на засадах демократії та отримання Україною права на автономію, пов'язані з прийняттям маніфесту 17 жовтня та скликанням Державної думи, не виправдалися.

3. Система парламентаризму в західноукраїнських землях

У західноукраїнських землях система парламентаризму існувала ще з XIX ст. Хоча й непропорційно, але українці були представлені у Віденському парламенті серед інших народів Австро-Угорської імперії. Крім того, в кожній провінції імперії був свій сейм, в якому працювали депутати-українці.

Українські депутати Галицького сейму в **1890 р.** заявили про свій намір співпрацювати з австрійським урядом, уклавши з Віднем відповідну угоду (так звану **нову еру**). Це привело до невеликого збільшення кількості депутатів українців у сеймі. Були надані незначні поступки в питанні запровадження в школах краю української мови. Проте «перемир'я» тривало недовго.

Виборча система в австрійській імперії проголошувала формальну рівність прав окремих народів, але на практиці перевага надавалася польській шляхті. Це привело до переважання у Галицькому сеймі польських депутатів над українськими. На початку XX ст. у Галичині розгорнулася дискусія навколо питань запровадження загального виборчого права, територіального поділу краю між українцями і поляками та надання українській частині статусу національної автономії. Не зважаючи на угоду з українцями, австрійська влада підтримала польську аристократію, яка мала політичний та економічний контроль над краєм.

У **1907 р.** австрійський уряд здійснив реформу, направлену на впровадження **загального виборчого права**. Кількість українських депутатів у Віденському парламенті збільшилася, хоча, як і раніше, залишалася непропорційною. Перебуваючи в опозиції, українці змогли добитися від австрійської влади ряд економічних та культурних поступок. Наприклад, були відкриті українські гімназії та університетські кафедри. У цілому ж офіційний Відень сприяв колонізації краю, стримуючи зростання українських впливів.

Після урядової реформи кількість українських депутатів в Галицькому сеймі збільшилася. Проте більшість його депутатів негативно ставилася до національних потреб українців. Під час чергових виборів до сейму були виявлені численні зловживання, які різко загострили протистояння між українськими і польськими політичними силами. У цій боротьбі польський рух не бажав іти на поступки українцям. Дії польської шляхти активно підтримувалися губернатором А. Потоцьким. Його прихильники почали вдаватися до терористичних актів проти українських селян. У відповідь дуже швидко терор почали застосовувати й окремі представники українських політичних сил. У **1908 р.** під час чергового терористичного акту Потоцько-го було вбито.

Більш збалансовану національну політику проводив офіційний Відень щодо українців Буковини, надаючи їм певні політичні та культурні переваги. У Віденському парламенті депутати-буковинці, захищаючи національні інтереси, співпрацювали з українцями зі Східної Галичини.

Австрійська влада виокремила Буковину, перетворивши її в окрему провінцію. Це загострило румунсько-українські протиріччя і привело до серйозних розбіжностей у буковинському сеймі між українськими та румунськими депутатами.

Найтяжчим у політичному відношенні було становище українців на Закарпатті, які перебували під пильним політичним контролем угорської аристократії.

Діяльність української громади в I та II Державній думі сприяла політизації національного руху – поєднанню політичної і національної ідеї у свідомості українців.

У парламентах обох імперій депутати-українці домагалися вирішення як соціально-економічних, так і культурних проблем. Особливого звучання набуло мовне питання, розв'язання якого перетворювалося у вагомий політичний чинник. Українські депутати наголошували, що в обох імперіях існує український народ, який вимагає для себе політичних прав.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли і чому Микола II змінив умови обрання депутатів до Державної думи?
2. Поясніть, яку політику проводив офіційний Відень щодо українців у Галичині.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Проаналізуйте та порівняйте наслідки діяльності депутатів-українців у галицькому і буковинському сеймах. Зробіть відповідні висновки.
2. Опрацюйте міні-проект «Становлення системи парламентаризму в Наддніпрянській Україні».

Висловіть власне судження

1. Чому під час роботи I і II Думи українці не змогли реалізувати національні проекти?
2. Чому, на вашу думку, українські політичні партії не користувалися великою підтримкою у суспільстві під час виборів до I Державної думи?

Працюємо з текстом

Порівняйте тексти і, спираючись на наявні знання з історії, поясніть різницю у підходах до оцінок політичної діяльності суспільства Західної України на початку ХХ ст. українських сучасних та радянських істориків. Висловіть власну думку з питання.

1. «Погляди революційно-демократичних діячів відображають одвічне стремління західноукраїнських трудящих до возз'єднання з усім українським народом у складі Росії і були спрямовані проти науково неспроможної буржуазно-націоналістичної ідеї “українського П'ємонту”».

Історія Української РСР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 19.

2. «На початку ХХ ст. чільне місце в житті України займала Галичина. Конституційний лад австрійської держави дав змогу західній вітці українського народу розвинути свої сили в різних напрямках... Галицькі українці намагалися опанувати всі ділянки життя своєї країни і створити базу під свою майбутню державність».

Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1992. – С. 322.

*Тестові завдання**Хронологія*

1. Коли почала роботу II Державна дума?

А. Березень 1906 р.	В. Квітень 1906 р.
Б. Лютий 1907 р.	Г. Вересень 1912 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Добровільне об'єднання депутатів парламенту, які гуртуються на окремій платформі, мають свій організаційний центр, представників у структурних органах парламенту і виступають за реалізацію власних рішень, – це депутатська...»?

А. Община.	В. Комісія.
Б. Громада.	Г. Фракція.

Послідовність

3. Установіть послідовність подій.

А. Запровадження загального виборчого права в Галичині.
Б. Скликання IV Державної думи.
В. Укладення депутатами угоди, відомої під назвою «нова ера».
Г. Формування української фракції в Державній думі.

Відповідність

4. Установіть відповідність назв представницьких та адміністративних органів влади до їх територіального розташування в Західній та Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

А. Парламент.	1. Відень.
Б. Сейм.	2. Санкт-Петербург.
В. Дума.	3. Львів.
Г. Генерал-губернаторство.	4. Київ.
	5. Чернівці.

Відкрите запитання

5. Спираючись на знання з історії, прокоментуйте слова видатного історика Івана Лисяка-Рудницького, який писав з приводу конфлікту між польською та українською громадами у Східній Галичині: «Обидві громади вважали свій конфлікт аналогічним великій війні XVII ст. між польською шляхтою й українськими козаками».

6 Хід земельної реформи Петра Столипіна в Україні

Пригадайте!

1. Які основні риси були характерні для розвитку сільського господарства Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.?
2. У чому полягали особливості розвитку західноукраїнського села?

Основні терміни і поняття

Економічна криза; аграрний сектор економіки; аграрна реформа; модернізація промисловості; відруб; хутір; оренда; внутрішній ринок.

1. Причини аграрної реформи

На початку XX ст. становище селянства в Російській імперії погіршилося. Перенаселення, малоземелля, висока грошова ставка за оренду поміщицьких земель, низькі врожаї та ціни на селянську продукцію – такою була реальна картина в аграрному секторі. Селяни були обплутані численними податками.

Мовно-джерела

Повідомлення газети «Киевлянин» від 2 лютого 1900 р. про повинності селян Київської губернії:

«У 1898 р. селянами виконувалися наступні натуральні повинності:

1. Поставка підвод під військові вантажі та для перевозки новобранців (підводна повинність);
2. Ремонт доріг, проточних вод, каналів, плотин, переправ (дорожня повинність);

3. Ремонт сторожової і посильної служби при волосних правліннях і станових квартирах (стойчикова повинність);
4. Несення варти в селищах і церквах (вартова повинність);
5. Супровід арестантів і нагляд за ними (етапна повинність);
6. Ремонт громадських і церковних будівель, пересипка й просушування хліба в громадських магазинах, гасіння пожеж та ін.».

Україна. Сторінки минулого. – К., 1987. – С. 10.

Під час кризи відбулося значне скорочення внутрішнього ринку та різке падіння світових цін на зерно. Неврожай 1901 р. загострив ситуацію і спричинив хвилю стихійних селянських бунтів.

Ситуація в сільському господарстві спонукала царя створити спеціальну комісію на чолі із П. Столипіним, яка розробила проект указу про можливість вільного виходу селян з общини та переходу общинної землі у приватну власність. На основі розроблених комісією пропозицій у листопаді 1906 р. цар видав указ про селянське землеволодіння та землекористування. Після його розгляду Дума прийняла законопроект, який, після підписання царем у червні 1910 р., набув чинності.

Особа в історії

Петро Столипін (1862–1911). Міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів (з 1906 р.). Проголосив курс соціально-економічних реформ. Ініціатор створення військово-польових судів. Смертельно поранений Д. Богровим у Києві в 1911 р.

У 1906 р. **П. Столипін** очолив російський уряд і почав упроваджувати курс, який визначив як «порядок і реформи». За підтримки царя він намагався модернізувати країну шляхом проведення реформ, зокрема аграрної та освітньої. П. Столипіну вдалося розпочати аграрну реформу, розраховану на 20 років. Вона передбачала передачу общинної землі у приватну власність селян з можливістю її подальшого продажу. Селянам дозволялося виходити з общини.

Реформа передбачала зведення розпоршених земельних володінь сільської громади в одне ціле з їх подальшим поділом на окремі самостійні господарства. Селянські господарства, які утворювалися в межах села, стали називатися **відрубамі**,

Петро Столипін

1. Що ви знаєте про Петра Столипіна?
2. Чи збіглося бачення Столипіна щодо майбутнього російського села з політикою Миколи II?
3. Висловіть ваше ставлення до столипінських реформ.

за межами села – хуторами. У місцях, де землеробство мало другорядне значення, закон общину не руйнував.

З одного боку, такі кроки уряду мали зберегти поміщицькі землі від зазіхань з боку селян, з іншого – створити на селі прошарок заможних селян – фермерів та долучити село до ринкових відносин. Крім того, це дозволило б сформувати міцну опору самодержавства в суспільстві як серед поміщиків, так і серед заможних господарів на селі.

Для полегшення придбання землі було створено Селянський поземельний банк.

Усна історія

Із селянського рукопису Василя Рубеля:

«Ділили землю на отруби так. Однодушцям давали отруби зараз кругом слободи, бо це бідні, а тому зручніш буде найнять тощо, коли близько земля. Дводушцям далі; трьох іще далі. І так по порядку. Тоді-то і заворушилися один проти другого хлібороби, особливо зажита частина, – відділяють синів на отруби, строять хати, землянки, сараї, аж курява гуде...

Скоро після наділу отрубів, таки ж по ініціативі того ж Столипіна, було вирішено урядом для підняття сільського хазяйства всім желяющим хліборобам дати довгострочні кредити. А щоб не думали, читач, що це видумка, я в доказ цього приведу документ, на яких (і кому) умовах кредит видавали...

“Цим оголошується, що вам (будь-кому) дозволена безвідсоткова позичка в сумі 300 рублів на (вогнетривкі) будівництва (будівлі) з тією умовою, щоб означена позичка була витрачена Вами виключно на ту необхідність, на яку вона призначена, і щоб по закінченню трьох років протягом десяти років була повернута терміновими в рівних частинах щорічними внесками по 30 руб. на рік, починаючи з 1 січня 1917 р., тобто щоб до 1 січня 1927 р. поповнена цілком”.

От і вся церемонія, щоб одержать на 10 років розстрочки 300 кар. (у той час це були величезні гроші). В 1913 р. ці гроші хто хотів, той і получав».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 63, 394–395.

1. З якою метою уряд Столипіна дозволив селянам брати позику в Селянському поземельному банку?
2. Чим, на вашу думку, можна пояснити спрощену систему отримання кредитів селянами?
3. Поміркуйте, чи всі селяни використовували позику за призначенням.
4. Чи ризикував уряд Столипіна, вводячи в дію таку систему кредитів? Чому?

Селяни одержали у своє розпорядження удільні й казенні землі та значні кошти для викупу поміщицьких земель. На пільгових умовах банк продавав селянам землю, надаючи їм відповідні кредити. Заможні селяни-позичальники могли своєчасно розраховуватися по кредитах. Середні й бідні господарі такої можливості практично не мали і часто опинялися в кабальній залежності від банку.

*Зустріч П. Столипіна
з селянами*

Значна кількість селян з недоволюю сприйняла руйнування звичного укладу життя, оскільки аграрна реформа несла немалі ризики. Наприклад, традиційне черезсмузжя давало можливість селянам періодично змінювати земельні наділи, що зменшувало залежність господарств від ґрунтових та кліматичних умов. Крім того, для багатьох селян вихід на хутір означав неминуче розорення, оскільки землі за селом часто були доволі низької якості, а господар залишався сам на сам зі своїми проблемами, не маючи звичної підтримки від общини. У результаті до початку 1917 р. в імперії було утворено лише 10,5 % господарств, побудованих на засадах особистої власності.

П. Столипіну вдалося розпочати руйнацію селянської общини, відкрити шлях до запровадження ринкових відносин на селі, але не вдалося створити значний прошарок «міцних господарів».

2. Реформа П. Столипіна в Україні

В Україні общинне землеволодіння не набуло такого поширення, як в інших регіонах імперії. Селянські громади були слабкими, індивідуальне господарство переважало над общинним. Протягом 1907–1911 рр. в Україні зі складу общини виійшли 226 тис. селянських господарств.

Столипінська реформа сприяла застосуванню машин в господарствах заможних селян та поміщиків, що привело до підвищення врожайності та товарності зернових. Щорічно з України вивозилося 250–300 млн пудів, що становило понад 40 % російського експорту зернових.

У тих губерніях, де українські селяни не виявляли бажання виходити з общини, урядовці насильницьким шляхом насаджували селянські отруби та хуторські господарства. При цьому не враховувалися ні особливості регіону, ні селянські традиції. Так, у квітні **1910 р.** на Чернігівщині у с. Безуглівка Городнянського повіту сільський сход не дав дозволу на вихід дев'яти заможних селян з общини. Землемір і урядник не змогли переконати селян. Почався бунт, який був придушений лише за допомогою зброї. Повсюди за відмову підкорятися розпорядженням землемірів селян арештовували або виселяли з губернії.

Селянські скарги не давали результатів. Відомими прикладами насильницьких дій влади були події в селах Собаківка та

Свинарка Уманського повіту Київської губернії. Саме уманські урядовці, виконуючи указ царя, домоглися найбільшого результату за кількістю новостворених відрубів та хуторів серед повітів європейської частини імперії. Місцева адміністрація розглядала столипінський землеустрій як єдиний шлях підвищення ефективності сільськогосподарства.

Більшість новоутворених селянських господарств були бідняцькими і мали у своєму розпорядженні від 1 до 3 десятин землі. Під час розподілу общинної землі чинилося багато несправедливостей. Кращі землі відводилися заможним селянам. Відсутність достатньої кількості землі, її низька якість та неможливість використання техніки робили основну масу селянських господарств збитковими. Це змушувало селян продавати власні земельні наділи. Опинившись без землі, основна маса селян-бідняків ставали найманими робітниками. Вони працювали в господарствах поміщиків, заможних селян або подавалися до міста у пошуках роботи.

Переважаюча більшість селян, яка скористалася послугами Селянського банку, не змогла своєчасно сплатити борги по кредитах і втрачала землю, що перебувала під заставою. У 1910 р. в Україні було понад 21 тис. таких селян-банкрутів.

Власниками землі за роки реформи змогли стати лише 8 % селян, які володіли 15 % общинної землі. Поміщиків аграрна реформа практично не зачепила. Перед Першою світовою війною в їхніх руках залишалося понад 10 млн десятин землі.

3. Переселенський рух

Важливою складовою столипінської аграрної реформи була політика масового переселення селян на неосвоєні землі східних губерній. Вона мала організований характер і повинна була сприяти господарському освоєнню Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу.

Уряд утворив Переселенське управління, яке направляло в губернії та повіти відомості про наявність незаселених східних земель і їхню придатність до освоєння. Після ознайомлення селян з даними управління переселенців організовано відправляли на Схід, надаючи їм пільги на переїзд залізницею. Ділянки казенних земель переселенцям надавалися безкоштовно. Для

Хата селянина-переселенця

1. Що ви бачите на картині?
2. Що слугувало причиною переселення?

розробки важкоосвоєваних земель селянин міг отримати від держави позику до 300 рублів. Більше половини переселенців з України переїхали до Томської та Акмолинської губерній. Особливо багато селян виїжджало з Полтавської та Чернігівської губерній. Загалом до 1914 р. з українських губерній виїхало майже 1,5 млн селян.

Переселенці відразу зіткнулися із серйозними труднощами. Серед селян переважали бідняки, які не мали відповідного реманенту для обробки ділянок цілих та перелогових земель. Вони змушені були орендувати у місцевих багатіїв вже оброблену землю або ставали наймитами.

Незвичні природні умови життя, відсутність реальної допомоги, ошуканство з боку місцевих урядовців та висока смертність серед переселенців змусили кожного четвертого українського селянина повернутися додому.

Окрім аграрної реформи, Столипін у перспективі мав наміри удосконалити національну політику, місцеве самоуправління, суди та систему освіти. Він вважав, що клас фермерів не може з'явитися без відповідних сільськогосподарських знань. Почалося запровадження загальної початкової (чотирикласної) безкоштовної освіти. Програма розраховувалася на 10 років, але через брак часу і коштів не була реалізована повною мірою.

Аграрна реформа сприяла закріпленню наділів общинної землі у приватній власності селян, ширшому застосуванню машин, розвитку ринкових відносин на селі та формуванню численного прошарку заможних селян.

Найбільшого поширення вона набула в Україні, де суттєво зросла кількість індивідуальних селянських господарств. Разом з тим вона не змогла розв'язати проблем, існуючих в аграрному секторі.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Поясніть, як ви розумієте термін «відруб».
2. Покажіть на карті основні місця переселення українських селян під час здійснення столипінської реформи.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Поясніть, чому П. Столипін почав реформувати Росію саме з аграрного сектору. Чи могла аграрна реформа мати повну підтримку в суспільстві?
2. Чи можна вважати, що реформа П. Столипіна задумувалася як альтернатива революції? Відповідь обґрунтуйте.

Висловіть власне судження

1. Чому уряд надавав перевагу хуторському господарству замість відрубного?
2. Вважається, що столипінська реформа мала найбільший вплив на Україні. Поясніть причини цього явища.

Працюємо з текстом

Серед істориків існують різні, в тому числі й діаметрально протилежні, думки щодо реформ П. Столипіна. Прочитайте уривки з джерел та висловіть власну обґрунтовану точку зору.

1. «З метою попередження нового підйому революційної хвилі уряд почав створювати собі опору на селі в особі куркульства».

Кондуфор Ю., Котов В. Історія СРСР. – К., 1987. – С. 173.

2. «Реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства».

Історія України: Навчальний посібник / Під ред. В. Смолія. – К.: Альтернативи, 2002. – С. 161.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли цар Микола II підписав закон про реформування земельних відносин?

А. 1906 р.	В. 1908 р.
Б. 1909 р.	Г. 1910 р.

Терміни, поняття

2. Яке поняття відповідає визначенню: «Земельна ділянка за межами села, яку селянин-общинник отримував у приватну власність під час столипінської реформи, – це...?»

А. Хутір.	В. Присадибна ділянка.
Б. Відруб.	Г. Лісні угіддя.

Послідовність

3. Установіть послідовність подій, які мали місце в 1901–1910 рр.

А. Прийняття закону про реформування аграрних відносин.
Б. Призначення П. Столипіна міністром внутрішніх справ та головою Ради міністрів Росії.
В. Убивство П. Столипіна.
Г. Згорання аграрної реформи в імперії.

Відповідність

4. Установіть відповідність між датами та подіями, які відбувалися в означений час.
А. Посуха, що спричинила неврожай зернових.	1. 1906 р.
Б. Початок аграрної реформи.	2. 1901 р.
В. Прийняття закону про реформування земельних відносин.	3. 1911 р.
Г. Убивство П. Столипіна.	4. 1910 р.
	5. 1907 р.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, спираючись на знання з історії, що мав на увазі П. Столипін, коли за декілька місяців до загибелі сказав царю Миколі II: «Я за п'ять років вивчив революцію і знаю, що тепер вона розбита моїми зусиллями і можна буде ще п'ять років протриматися. А що буде далі, залежить від цих років». Дайте розгорнуту відповідь.

7

Передвоєнне економічне піднесення. Суперечливі процеси соціального життя

Пригадайте!

1. Які особливості були характерні для розвитку промисловості Росії в період модернізації кінця XIX – початку XX ст.?
2. Чим пояснювалася нерівномірність індустріальної модернізації українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій?

Основні терміни і поняття

Спеціалізація; монополізація; концентрація капіталу; синдикати; трести; фінансовий капітал; фінансова олігархія; іпотека.

1. Розвиток промисловості

З кінця 1909 р. Росія переживала нове економічне піднесення. За п'ять років її промислове виробництво виросло наполовину. Країна активно готувалася до війни, підвищився попит на продукцію важкої промисловості. Особливо швидко розвивалися металургія та залізничний транспорт. Ці галузі майже вдвічі збільшили споживання донецького вугілля. Його видобуток досягнув 1,5 млрд пудів і становив 70 % від загальноросійського. У 2–4 рази збільшився обсяг видобутку залізної та марганцевої руд.

Прокатний стан на Юзівському металургійному заводі. 1912 р.

На вугільних і металургійних підприємствах замість парових машин стали використовувати двигуни внутрішнього згоряння та електричні двигуни. На шахтах Донбасу запроваджувалися машини для механічного видобутку та сортування вугілля, на рудниках Криворіжжя – електричні підйомники, на металургійних заводах Катеринослава, Кам'янського та Макіївки – електричні двигуни. Напередодні війни металургійна промисловість України давала 60 % загальноросійського випуску сталі.

Уявіть себе кореспондентом, якому треба написати статтю в дореволюційну та сучасну газети. Чим будуть відрізнятися ці статті?

Проте металургійна галузь у технічному відношенні в декілька разів відставала від передових країн світу – США, Німеччини і Великої Британії. Більшість власників металургійних підприємств неохоче йшли на оновлення застарілого обладнання, оскільки це потребувало значних коштів і суттєво зменшувало прибутки.

Значне зростання обсягів виробництва металу викликало гостру потребу в коксі. Коксове виробництво повністю розміщувалося в Україні.

 Розвиток промисловості сприяв створенню коксохімічної галузі. Перед війною тільки на 1/6 коксових печей існували пристрої для вловлювання побічного продукту виробництва – бензолу (використовувався для виготовлення вибухових речовин). Його кількості вистачало лише на виготовлення 1 % вибухових речовин, яких потребувала воєнна промисловість імперії. Решту доводилося ввозити з-за кордону.

Територією України проходили чотири залізниці (Катерининська, Південна, Південно-Західна та Москва-Київ-Воронеж), які склали майже 80 % української залізничної

Коксові печі. Донецький басейн

Поясніть, чому коксохімічна галузь не знаходила підтримки з боку держави (через брак коштів, через відсутність попиту на продукцію, через недалекоглядність уряду, з інших причин).

мережі. У 1913 р. на неї припадала третина загальноросійських залізничних перевезень.

У передвоєнний період більша частина залізничного транспорту була технічно застарілою або зношеною. Розгортаючи інтенсивне будівництво нових ліній у прикордонних територіях, уряд виділяв незначні кошти на модернізацію існуючих мереж. Знизилися замовлення на нову транспортну техніку, через що Харківський та Луганський паровозобудівні заводи у 1913 р. навіть не досягли рівня виробництва 1905 р.

Сільськогосподарське машинобудування працювало значно ефективніше. Попитом користувалися молотарки, котли, цистерни. Більшість машинобудівних підприємств зосереджувалася в Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях. Перед війною Україна давала більше половини обсягу виробництва сільськогосподарських машин імперії. Проте складної техніки, яка застосовувалася в поміщицьких маєтках, не вистачало і половина її завозилася з-за кордону.

Готуючись до майбутньої війни, царський уряд у 1910 р. прийняв так звану «малу воєнну програму», яка передбачала інтенсивний розвиток суднобудування. За цією програмою в 1911 р. у Миколаєві було побудовано найбільший суднобудівний завод – Російського акціонерного суднобудівного товариства (Россуд).

Промислове виробництво в Україні зберігало однобічний характер. Перед війною лише кожне сьоме українське підприєм-

ство мало завершений цикл виробництва. Для промислових підприємств, розташованих у центральних регіонах імперії, Україна постачала переважно сировину і напівфабрикати.

Промисловість західноукраїнських земель у передвоєнний період залишалася відсталою. Через відсутність кваліфікованої робочої сили підприємці не інвестували капітал у розвиток місцевої промисловості. У 1910 р. лише кожен шостий з 300 тис. галицьких робітників працював на промислових підприємствах, інші були зайняті в напівкустарних виробництвах і промислах. Аналогічна ситуація була на Закарпатті та Буковині. Польські, угорські та румунські поміщики, підтримувані австрійською владою, стримували розвиток місцевої української промисловості. Влада прагнула зберегти західноукраїнський ринок для товарів з центральних районів імперії, а поміщики – використати дешеву робочу силу.

У Східній Галичині розвивалися нафтодобувна, нафтопереробна та деревообробна галузі, на Буковині – лісопильна та деревообробна, на Закарпатті – деревообробна, меблева й хімічна. Вирубка деревини часто велася хижацькими методами і призвела до значного скорочення площі лісів у регіоні.

2. Монополістичні об'єднання

Період передвоєнного економічного піднесення характеризувався швидкою **концентрацією виробництва**. За цим показником Росія зайняла перше місце в світі в основному за рахунок української промисловості. Україна мала 42 підприємства, на кожному з яких працювало понад 1 тис. робітників. На найбільшому – Дніпровському металургійному заводі в Кам'янському – було зайнято понад 10 тис. працівників.

Одночасно йшов процес відновлення та створення нових монополістичних об'єднань. Він супроводжувався зосередженням підприємств різного профілю (видобувних, металургійних, машинобудівних) у руках окремих монополістів. Банки активно фінансували монополістичні об'єднання, переплітаючи власні капітали з капіталами промисловців. Об'єднання промислового і банківського капіталів приводило до **утворення фінансового капіталу**.

Продовжували діяти вже існуючі синдикати. На загальноросійського монополіста перетворився «Продамет», до складу якого входили 15 заводів на Півдні. Синдикат «Продвугілля» об'єднав 22 вугледобувні фірми Донбасу. Обидва синдикати диктували ціни на загальноросійському ринку, зменшували обсяги виробництва металу та видобутку вугілля. Як наслідок – російські ціни на вугілля і метал у 1913 р. зросли наполовину і перевищили ціни світового ринку.

У 1910 р. було відновлено діяльність картелю «Союз рафінерів», який зосередив 90 % збуту цукру. У Херсонській та Катеринославській губерніях виникли синдикати консервних заводів. Для збуту продукції заводів сільськогосподарського машинобудування Одеси, Олександрівська та Єлисаветграда в 1913 р. утворився синдикат «Урожай».

 Домовляючись між собою, монополісти вели жорстку конкурентну боротьбу. У 1913 р. внаслідок угоди між металургійними підприємствами Півдня було створено Металургійне товариство, яке змогло монополізувати 90 % видобутку залізної руди і спричинило розпад відомого синдикату «Продаруд».

У фінансовій сфері домінували близько 50 комерційних банків, які жорстко витіснили провінційні фінансові установи. До 90 % банківських акціонерних капіталів належали іноземцям. Серед відомих промисловців та фінансистів країни були й представники української сім'ї Терещенків.

На західноукраїнських землях концентрація виробництва у нафтовій галузі привела до істотного зменшення кількості діючих підприємств. У 1913 р. 3/4 нафти Галичини видобували 15 підприємств. Їхньому розвитку сприяли німецькі, англійські та французькі фінансові вливання. У нафтовому бізнесі, окрім іноземців, відомими підприємцями були українські сім'ї Іванчуків, Терлецьких.

У деревообробній промисловості домінував австрійський капітал. На Галичині діяли філіали Австро-Угорського державного банку, в економіці Буковини значну роль відігравав імперський банк «Вінер банк ферейн».

3. Розвиток сільського господарства

Сільське господарство України посідало важливе місце в економіці імперії. Його провідною галуззю було зернове виробництво, а основними культурами – пшениця, ячмінь, овес та жито.

Виробництво хлібних культур (у млн пудів)

Регіони	У середньому за 1898–1902 рр.	У середньому за 1909–1913 рр.
Правобережжя	260	306
Лівобережжя	215	293
Південь	300	471
Україна (в цілому)	775	1070

Порівняйте та проаналізуйте динаміку виробництва основних хлібних культур в Україні. Зробіть висновки.

Перед війною зернове виробництво було спрямоване на збільшення обсягів товарних культур – пшениці та ячменю – з їхнім подальшим постачанням на експорт. На цьому спеціалізувалися південні губернії. Основними виробниками товарного хліба були поміщики й заможні селяни. Протягом чотирьох передвоєнних років на експорт щорічно постачалося 270 млн пудів українського збіжжя. Україну недаремно називали житницею Європи. Експортувалися також цукор і м'ясо українського виробництва. Але навіть у рік найвищого збору зернових (1913) врожайність була в 2–3 рази нижчою, ніж у розвинених країнах Європи. Сільське господарство, де панувала ручна праця, як і раніше, залишалося відсталим.

Праця селян. Поштівка

Для західноукраїнських земель характерним було існування великих поміщицьких землеволодінь. У Галичині, Буковині і на Закарпатті від 40 до 50 % землі знаходилося в руках польських, австрійських або угорських поміщиків. Значною кількістю земель володіли також понад 40 українських поміщиків. П'ята частина земель належала церкві.

Багато землевласників не змогли пристосуватися до ринкових умов і продавали або здавали свої землі в оренду. Покупцями, як правило, були заможні селяни. Гроші на купівлю землі можна було взяти в кредитних товариствах. На початку XX ст. найбільшим серед них було товариство «Земля». У 1909 р. митрополит А. Шептицький, поміщики М. Василько, Ю. Романчук та ін. заснували акціонерний Земельний іпотечний банк. Він фінансово підтримував кредитні кооперативні спілки.

Кооператив «Народна торгівля» мав представництва по всіх західноукраїнських землях (очолювався К. Левицьким, Р. Соновським та ін). Його філії скуповували у населення сільськогосподарську продукцію, продавали промислові товари, постачали добрива, сортове насіння, техніку. Паралельно існували каси взаємодопомоги, які займалися дрібним кредитуванням селян. Усього перед війною в Східній Галичині діяло 1300 українських кооперативів, у Північній Буковині – близько 200, декілька – в Закарпатті.

Купівля, продаж та оренда землі посилювали розшарування селянства. Більше половини купленої землі опинилося в руках заможних селян. Бідняки орендували невеликі наділи на дуже не вигідних умовах. Близько 90 % таких селян не мали в господарствах коней.

*Жінка тіпає коноплі.
Картина О. Павленко.
1920 р.*

1. Поміркуйте, про що хотіла розповісти художниця цим сюжетом.

2. Які думки та почуття викликає у вас ілюстрація?

Традиційними видами господарської діяльності селян було землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво. Були поширені ремесла.

Для обробітку ріллі переважна більшість селян використовувала соху та кустарний плуг. Засівали поле з сівки – мішка, що висів на плечі. Для збирання врожаю використовували серп і косу. Косили виключно чоловіки, серпами жали як чоловіки, так і жінки.

Садівництво мало в основному присадибний характер. Догляд за садами був справою чоловіків, городництвом займалися жінки.

У домашньому господарстві розводили корів, свиней, птицю. Особливо славилася птахівництвом Чернігівщина, звідки восени птицю вивозили вагонами. Був поширеним індивідуальний випас худоби. За пастухів, як правило, були діти.

Невід'ємною частиною життя кожної селянської сім'ї була обробка конопель і льону, виготовлення з них тканин для одягу та інших потреб. Жінки пряли пряжу на веретені й прядці, пізніше – на ткацьких верстатах.

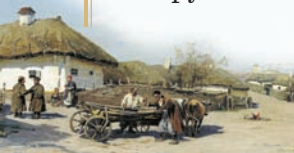
На території Чернігівського та Волинського Полісся було поширене гутництво – виробництво скла.

Як правило, гутники працювали взимку після закінчення польових робіт. Це була сімейна справа, де рідко користувалися найманою робочою силою. Скляний посуд був популярний в основному серед поміщиків, чиновників, купецтва, духовенства та аптекарів. Віконне ж скло мало широке коло споживачів, як у місті, так і на селі.

На початку ХХ ст. кількість сільських гут почала скорочуватися. Не в змозі конкурувати з підприємствами, промисли та ремесла почали занепадати.

У Закарпатті й Галичині займалися вівчарством. З вовни снували пряжу, ткали сукно.

З роду в рід передавалась майстерність виготовлення бринзи та сиру.

Мовою джерела

Письменник М. Коцюбинський так описує процес виготовлення сиру:

«Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився вівчар. Він його уже заправив. Молоко уже гусне, але йому ще не пора. Вівчар по лікоть занурює в нього голі руки і так застигає над молоком. Тільки по легкому рухові жил на руках вівчара помітно, що на споді в посуді відбувається щось. Руки оживають потроху, щось плещуть, бігають та гладять щось усередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сировинне тіло, що якимось чудом народилося».

*Наука і культура: Україна: Щорічник /
Редкол.: О. Сергієнко (головн. ред.)
та ін. – К.: Т-во «Знання», 1966. – С. 105.*

Виготовлення сиру

1. З якими почуттями описує письменник процес виготовлення сиру?
2. Як, на вашу думку, ставився автор до людей праці?

4. Соціальна структура і умови життя населення

У 1913 р. чисельність населення України (в сучасних кордонах) становила 35,2 млн. Значна частина його проживала в багатонаціональних містах. Наприклад, у промислових містах Донбасу українців налічувалося від 5 до 10 %.

Урбанізація, концентрація виробництва та капіталу сприяли суттєвому зростанню робітничого класу. За 1910–1913 рр. на Півдні та Сході України кількість промислового пролетаріату виросла майже на чверть і становила 2,5 млн осіб. За рівнем концентрації робітників перше місце займала Катеринославська губернія. Напередодні війни питома вага українців відчутно збільшилася у харчовій, металургійній та машинобудівній галузях.

У сільському господарстві українські робітники переважали.

Робочий день на промислових підприємствах тривав від 9,5 до 11,5 години. З метою збільшення прибутків власники намагалися подовжувати час роботи, скорочувати кількість змін, знижувати розцінки на кінцеву продукцію, застосовувати систему наднормових робіт.

Умови праці часто призводили до травматизму та зростання професійних захворювань. Більше за інших страждали шахтарі Донбасу, які працювали у нелюдських умовах. Медична допомога

Вуглекопи в шахті. Донецький басейн

1. Опишіть умови праці шахтарів.
2. Поміркуйте, чому власники копалень не піклувалися про техніку безпеки шахтарів.
3. Які почуття викликає у вас ілюстрація?

на більшості підприємств була відсутня.

На промислових підприємствах Східної Галичини робочий день був найдовшим серед усіх провінцій Австро-Угорщини. У Північній Буковині та на Закарпатті він тривав 16–18 годин.

Заробітна плата західноукраїнських робітників була найнижчою в Австро-Угорщині.

На Буковині вона навіть не покривала витрат на продукти харчування.

Техніка безпеки практично була відсутня. Кількість нещасних випадків у 3–5 разів перевищувала загальноавстрійські показники. Низький рівень матеріального становища сприяв об'єднанню робітників у професійні союзи (профспілки).

З жовтня 1905 р. вони діяли легально.

Через профспілки робітники добивалися покращання соціальних умов: підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та побуту. Найбільша кількість профспілок була в Катеринославі та Чернігові.

Мешкали робітники на околицях міст у нічліжках та бараках, де не було освітлення, водогону, каналізації.

Мовою джсерела

«Столи, лавки, нари, підлога, стіни та стеля були вкриті неймовірним шаром бруду... Ніяких пристосувань для зберігання продуктів та посуду... Більшість приміщень не мали кватирок та вентиляції. З 10–11 годин вечора столи зсувалися і перетворювалися на нари. Багато хто спав на підлозі під нарами, укриваючись лахміттям. Сплячих знаходили і в кухні на лавках та на плиті».

Звіт відділу народного здоров'я Київської міської управи за 1909 р. – К., 1911. – С. 28.

1. Як ставилися до такого житла його мешканці та заможні жителі міста?
2. Поміркуйте, чому місто не піклувалося про так звані «міські низи».

Та навіть за таке «житло» бездомним нічим було платити. У теплу погоду вони спали під відкритим небом, а взимку – споруджували собі землянки. Антисанітарія приводила до спа-

Перший у Російській імперії електричний трамвай (Київ)

лахів інфекційних захворювань – холери, тифу, скарлатини. Контроль за санітарним станом міст фактично був відсутній. Лікарні у переважній більшості були платними, що робило недоступними їхні послуги для більшої частини мешканців міст. У цей час тільки почали приділяти увагу міському благоустрою.

**Рівень міського благоустрою в містах України
на початку ХХ ст.
(загальна кількість міст взята за 100 %)**

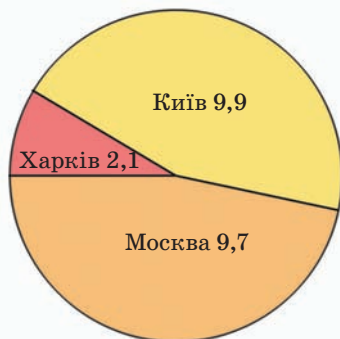
Водогін	Телефон	Трамвай	Каналізація
19 %	18 %	5,5 %	3,5 %

1. Проаналізуйте стан благоустрою міст України на початку ХХ ст.
2. Уявіть себе кореспондентом спочатку тогочасної, а потім сучасної газет, який пише статтю про благоустрій міст на початку ХХ ст. Поміркуйте, чим відрізнялися б ці статті за змістом. Поясніть причини розбіжностей.
3. Дослідіть стан благоустрою вашого населеного пункту на початку ХХ ст., обговоріть результати в класі.

Найвищий рівень благоустрою серед міст України мав Київ. У міський побут поступово входив транспорт. Перед війною у місті працювали трамваї, декілька автобусів, автомобілі та фунікулер.

У 1910 р. у Києві телефоном користувалися 3,5 тис. абонентів. Освітлення здійснювалося керосиновими, газовими та електричними ліхтарями. Розвивалася електрична мережа, зростали обсяги споживання електроенергії.

**Діаграма споживання електроенергії у 1909 р.
(у млн квт/год).**

☞ 1 кіловат електроенергії коштував 25 коп. До 1917 р. в обігу знаходилася срібна монета вартістю 25 коп., яку називали четвертаком («четвертак» – тобто четверта частина рубля), – це срібна монета, яка знаходилася в обігу. Для працюючої людини це були значні гроші. Письменник А. Чехов у оповіданні «В овраге» писав: «Баби і дівки возять на станцію цеглу, грузять її у вагони й отримують за це по четвертаку на день».

У великих містах існували водогін та каналізація. Звичайно, цими благами цивілізації могли користуватися лише ті, хто проживав у центральній частині міст.

5. Традиції та побут української сім'ї

В українських землях сільське населення становило 81 %. У житті селян велику роль відігравала громада. Вона опікувалася станом та майновими правами селянських господарств, прилучала дитину до громади, займала головне місце у формуванні національних цінностей. Визначальне місце відводилося сім'ї.

Сімейні порядки мали патріархальний характер. Очолювали сім'ю батько, старший син або ж мати (удова). Глава сім'ї опікувався її матеріальним станом, брав участь в основних польових і господарських роботах. Він стежив за дотриманням звичаїв, встановлював сімейні порядки, забезпечував сім'ї належну репутацію. Дружина виховувала дітей, прищеплюючи їм народні традиції.

*Автопортрет художниці
Оксани Павленко*

☞ Трудова діяльність у сім'ї ділилася на «чоловічу» й «жіночу». Існували суто жіночі роботи: лушчіння кукурудзи, валькування хати та ін. Велике значення мала праця жінки в сім'ї та домашньому господарстві. Втручання чоловіка й жінки в справи один одного, як правило, громадською думкою не схвалювалося.

Незважаючи на залежне від чоловіка становище, жінка відігравала у сімейному господарстві та вирішенні справ значну роль і мала визнані права.

Регулювали і забезпечували «жіночі права» звичаї та традиції. У жінки було особисте майно, що складалося з посагу, куди входив і земельний наділ.

1. Згадайте значення терміна «традиція».

2. Поміркуйте, чому українці, особливо в селах, надавали великого значення традиціям.

3. Чи дотримуються певних традицій у вашій сім'ї? Поясніть чому. Яке це має значення для вас?

Усна історія

Із спогадів Денисенко Прасковії, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«У придане мені давали постіль, корову, двоє свиней і троє овечок подарили. Ото мені таке придане давали. Сундук у мене здоровий був. Кровать привезла».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 254.

Посаг не входив у загальносімейне майно і спадкувався по материнській лінії. Жінці належали й гроші, набуті від продажу дрібної худоби, птиці, яєць, городини тощо. Після смерті чоловіка жінка ставала на чолі сім'ї, несучи за неї повну відповідальність.

Покидаючи село, український селянин втрачав більшу частину національних традицій незалежно від того, ставав він у місті робітником чи буржуа. На це впливали як відокремленість сімей, так і наявність традицій інших народів, які склали міське населення. Тільки село консервувало звичаї і побут, які передавалися з покоління в покоління.

Передвоєнне економічне піднесення було коротким, але інтенсивним. Величезні іноземні інвестиції сприяли розбудові важкої промисловості, яка стала базою для цілого ряду потужних монополій. Разом з тим українські землі залишалися аграрно-індустріальними, як і сама Росія, та аграрними, як Австро-Угорська імперія.

Промислове піднесення позначилося на структурі та соціальному становищі суспільства, спричинивши його подальше розшарування. Незважаючи на гостроту соціальних суперечностей, які накладалися на протистояння національного характеру, в обох імперіях українська нація складалася як єдине ціле.

Активізувався процес формування національних цінностей та національного виховання, визначальне місце в якому належало українській сім'ї.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалося передвоєнне економічне піднесення в українських землях?
2. Поясніть, чому більшість українських селян не використовували сільськогосподарський реманент промислового виробництва.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Поясніть, чому за концентрацією виробництва, що включала концентрацію підприємств і робочої сили, Росія перед війною займала перше місце в світі.

2. Як впливали традиції на формування світогляду українців? Підготуйте проект «Роль жінки в українській сім'ї» та обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чому, незважаючи на вигоду від застосування сільськогосподарської техніки, значна її частина ввозилася з-за кордону, а не вироблялася в Україні?
2. Поміркуйте, чому 80 % українців проживали саме в сільській місцевості.

Працюємо з текстом

Проаналізуйте текст, який характеризує розвиток України в період економічного підйому. Спираючись на знання з історії, висловіть власні судження.

«Хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності України і справляв приголомшуюче враження, він приховував однобічний, незрівноважений характер цього розвитку».

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992. – С. 238.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли офіційно була дозволена діяльність профспілкових організацій?
- А.** 1907 р. **Б.** 1909 р. **В.** 1905 р. **Г.** 1910 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Добровільне об'єднання осіб для участі у виробничій або споживчій діяльності на основі пайової (спільної) власності – це...»?
- А.** Підприємство. **В.** Монополія.
Б. Кооператив. **Г.** Концесія.

Послідовність

3. Установіть послідовність подій, які мали місце в 1910–1913 рр.
- А.** Створення Земельного іпотечного банку в Галичині.
Б. Прийняття урядом «малої воєнної програми».
В. Утворення синдикату «Урожай».
Г. Початок легальної діяльності профспілок.

Відповідність

4. Установіть відповідність між питомою вагою українських галузей виробництва у загальноросійських обсягах у 1910–1913 рр.
А. Коксове виробництво.	1. 40 %.
Б. Виробництво сталі.	2. 80 %.
В. Виробництво цукру.	3. 75 %.
Г. Виробництво зерна на експорт.	4. 60 %.
	5. 100 %.

Відкрите запитання

5. Підтвердіть чи спростуйте думку, що Україна на початку XX ст. стала одним з найбільш розвинених регіонів Російської імперії.

8 Основні риси розвитку освіти і науки на початку XX ст. Література

Пригадайте!

1. Що стримувало поширення освіти на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій у другій половині XIX ст.?
2. Які основні риси характеризували розвиток української науки у другій половині XIX ст.?

Основні терміни і поняття

Модернізація; національна культура; неписьменність; колонізація; русифікація; асиміляція.

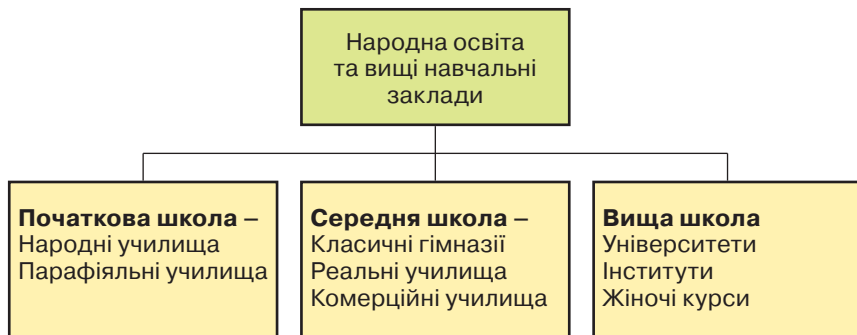
1. Освіта

Період економічного піднесення позначився на розвиткові освіти й культури. Історик І. Лисяк-Рудницький вважав початок XX ст. «добою безперервного і всестороннього українського підйому». Він характеризувався формуванням української інтелігенції, зближенням її представників з робітниками та селянами, посиленням культурних зв'язків між західно- та східноукраїнськими землями.

За Всеросійським переписом населення 1897 р. лише 19,8 % українців були письменними. В імперії існувала триступенева система освіти: початкова, середня й вища.

Структура системи народної освіти в Росії (до 1917 р.)

Початкова освіта знаходилася у занедбаному стані. У підросійській Україні налічувалося 16,8 тис. початкових шкіл, але поза школою залишалася понад 70 % дітей. Майже половину народних училищ утримували земства, церковнопарафіяльні школи – переважно церква. Через матеріальні труднощі більшість дітей робітників і селян вибувала з однокласних початкових шкіл.

Усна історія

Із спогадів Бобровни Марії, с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області:

«У школу я мало ходила, дітей гляділа. Помогала. Тоді мало хто вчився. А більше дома трудилися, щоб було чим жить. В мене ж брат старший був, невістка, у невістки діти, і я було дітей глядю, племінників».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – Т. 2. – С. 274.

Із спогадів Лебедева Дмитра, с. Ольховка Лутугінського району Луганської області:

«Закінчив я три класи і калідор. Шо це значить? А от шо. У нас у селищі була початкова школа, така одноповерхова. Калідор довгий. У кожному класі була печка, яку топили вуглем. Привозили з шахти Врубівка. Ми були бідні. Як закінчив я, значить, три класи, так батько сказав, шо треба сім'ї помагать. Взяти мене на роботу в школу, топить печки. Топлю я і потихеньку слухаю, шо там у класі, якщо, канешно, двері відчинені. Отак і вийшло, шо закінчив я “три класи і калідор”».

Записано в 1970 р. одним з авторів цього підручника.

Наука.
Картина В. Касіяна

«Грамотні! Чому не пишете?». Поштівка

У кінці XIX ст. Росія витрачала на освіту 2 % бюджету (21 коп. на особу), в той час як Австрія – 2,8 % бюджету (64 коп.), Франція – 6,4 % (2 руб. 11 коп.), а Велика Британія – 10 % бюджету (2 руб. 84 коп.).

1. Проаналізуйте та прокоментуйте наведені цифри.

Індустріальна модернізація вимагала освічених працівників. Напередодні війни відсоток грамотного населення в Україні зріс, в той час як у провідних країнах Західної Європи практично все населення було грамотним.

Питома вага грамотних серед українського населення віком від 9 до 49 років (у %)

Рік	Чоловіки і жінки	Чоловіки	Жінки
1914	27,9	41,7	14,0

Середні навчальні заклади знаходилися на більш високому рівні розвитку. У гімназіях почали більше уваги приділяти вивченню математики та природничих наук. Була створена мережа комерційних училищ, де могли навчатися юнаки і дівчата. Збільшилася кількість приватних шкіл.

Значно швидше, ніж раніше, розвивалася жіноча середня освіта. На початку століття існували десятки державних та приватних жіночих гімназій.

У Києві з 1900 до 1913 р. кількість чоловічих, жіночих гімназій та прогімназій (неповна гімназія з чотирьох- або шестикласним курсом) збільшилася з 12 до 35, а кількість учнів у них – з 5,6 до 11,9 тис. Серед них була й відома гімназія Галагана, який опікувався талановитими українськими дітьми. Приріст навчальних закладів у місті відбувся в основному завдяки збільшенню числа приватних жіночих гімназій. Навчання у приватних чоловічих та жіночих гімназіях коштувало від 100 до 280 рублів (з пансіоном – до 400 руб.).

Вихованки однієї з київських приватних шкіл під час занять

Дитячий садок

учительські інститути та різноманітні курси. У Києві було відкрито Жіночий фребелівський педагогічний інститут (названий на честь німцького педагога, теоретика дошкільного виховання Фрідріха Фребеля), де готували виховательок дитячих садків.

У західноукраїнських містах діяли початкові й середні школи, у яких викладання відбувалося польською і німецькою мовами. У сільській місцевості існували школи при окремих монастирях. З 1874 р. середнім навчальним закладам було дозволено викладати українською мовою. Але на початку ХХ ст. таких закладів у Галичині було всього 6, на Буковині – 2, у Закарпатті – жодного. Домінували польська та німецька мови.

Швидкий розвиток промисловості зумовив інтенсивну підготовку кваліфікованих технічних кадрів. Вищі навчальні заклади за рівнем викладання відповідали європейським вимогам. Харківський технологічний інститут, Київський політехнічний інститут, Катеринославське вище гірниче училище готували інженерів для гірничої і металургійної промисловості. Викладання у Київському, Харківському та Новоросійському (Одеса) університетах проводилося російською мовою.

Зростала кількість професійних шкіл. Підготовку майбутніх кадрів здійснювали нижчі та середні технічні школи. Наприклад, Київська нижча реміснича школа готувала слюсарів, столярів, електромонтажників. Працювали училища, які готували шоферів, залізничників, друкарів та представників інших робітничих професій. Існували й жіночі ремісничі класи та училища. У всіх освітніх закладах навчання велося російською мовою.

У Києві на Андріївському узвозі діяло жіноче професійне училище, яке мало два відділення. Молодше, чотирикласне, давало загальну освіту рівня прогімназії. Трикласне старше відділення складалося з трьох ремісничих класів, у яких вивчалася рукоділля, домоводство та сільськогосподарські роботи: городництво, садівництво та ін. Діяли при ньому й курси рукоділля для дорослих.

Розвиток освіти, особливо на селі, потребував учительських кадрів. Учителів готували університети,

Київські вищі жіночі курси мали історико-філософське, фізико-математичне, юридичне, економіко-комерційне відділення. Їхні навчальні плани відповідали університетським програмам, а викладачами були професори університету. Утримувалися курси за рахунок плати за навчання. У 1907 р. при вищих курсах було створено медичне відділення, яке згодом перетворилося на медичний інститут. Після революції 1905–1907 рр. до навчання в університетах і деяких інститутах уперше були допущені жінки.

У західному регіоні значну роль у підготовці технічних кадрів відігравав Львівський політехнічний інститут, у Львівському університеті було відкрито кафедру історії, де навчання велося українською мовою (її очолив М. Грушевський), та кафедру української літератури на чолі з К. Студинським.

Освіту поширювали культурно-просвітницькі товариства та організації. Активно діяли одне з найстаріших в Україні Київське товариство грамотності, Товариство сприяння початковій освіті, Фребелівське педагогічне товариство, «Просвіта» та різні студентські товариства.

На західноукраїнських землях «Просвіта» мала 78 філій і охоплювала понад 100 тис. осіб. Опікувалося руське педагогічне товариство розвитком початкової, середньої та вищої школи. Воно видавало дитячу літературу, надавало матеріальну допомогу учням і студентам.

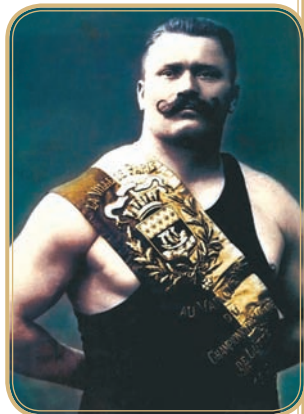
Виникли спортивні товариства та союзи з різних видів спорту, які поширювали фізичну культуру серед населення. Особливо розвивалися види спорту, які мали давні народні традиції. Великою популярністю користувалися змагання гирьовиків та борців. Легендарної слави набув уродженець села Красенівка (сучасна Черкаська обл.) неодноразовий чемпіон світу борець **Іван Піддубний**. За

Курсистка. Картина М. Ярошенка

1. Які риси характеру дівчини намагався передати художник?

2. Спираючись на знання з історії, напишіть міні-есе «Доля курсистки на початку XX ст.».

Іван Піддубний

Кирило Трильовський

40 років виступів в Росії і країнах Європи він зазнав тільки однієї поразки.

Виникали атлетичні й гімнастичні товариства, класи для молоді, у яких дозволялося тимчасово тренуватися робітникам та службовцям.

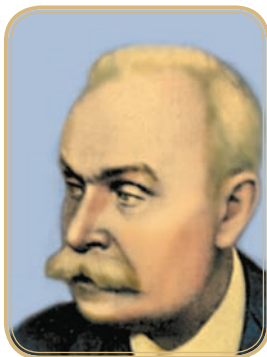
На західноукраїнських землях фізичним вихованням опікувалася національна фізкультурно-спортивна організація «Сокіл», перший осередок якої був організований на Тернопільщині.

Серед селянства особливою популярністю користувалася спортивно-протипожежно-фізкультурна організація «Січ», заснована на початку століття у Снятинському повіті К. Трильовським.

2. Розвиток науки

На початку ХХ ст. особливо помітних успіхів було досягнуто в математиці, фізиці, природничих та технічних науках. Центром вітчизняної науки був Київ. У Київському університеті математик Д. Граве створив наукову школу в галузі алгебри (відділ теорії груп), до якої належали **Н. Чеботарьов**, **О. Шмідт**, **Б. Делоне**. У політехнічному інституті плідно працював математик **Г. Пфейффер**, у галузі теоретичної і практичної механіки – фізики **Г. Суслов** та його учень **П. Воронець**. Проектуванням мостів займався **Є. Патон**, його розбірні залізні мости знайшли широке застосування в армії.

У 1909 р. у Києві виникло Товариство повітроплавання. 23 травня (5 червня) 1910 р. на Сирецькому іподромі відбувся перший в Росії політ аероплана вітчизняної конструкції. Створив і пілотував цей апарат професор А. Кудашев. Загалом протягом 1909–1912 рр. Товариством було сконструйовано близько 30 дослідних типів літаків. Значний внесок у розвиток вітчизняного повітроплавання зробили **А. Кудашев**, **Ф. Андерс**, **І. Сікорський**, **П. Нестеров**.

Євген Патон

Ігор Сікорський

Так, зокрема, випускник Київського політехнічного інституту І. Сікорський створив перший у світі багатомоторний літак «Ілля Муромець». Видатний конструктор Ф. Андерс побудував перший цивільний дирижабль. У 1910 р. в небі над Києвом уперше пролетів член Одеського аеро клубу С. Уточкін.

Через три роки П. Нестеров виконав знамениту «мертву петлю», а згодом здійснив переліт Київ–Одеса–Київ, під час якого встановив рекорди швидкості, дальності та тривалості польотів. Напередодні війни за проектом Д. Григоровича було побудовано двомісний гідролітак, який на той час вважався кращим у світі.

Українські вчені зробили значний внесок у розвиток медичних наук. Велику славу мала школа терапевтів, створена відомими вченими-клініцистами М. Стражеско і В. Образцовим. Видатний епідеміолог Д. Заболотний з метою вивчення таких інфекційних захворювань, як чума, холера, віспа відвідав Індію, Китай, Персію, Марокко та інші країни. Під час дослідів він прищепив собі смертельно небезпечний вірус чуми. Нагородами в Парижі і Лондоні були відзначені праці в галузі медицини професора Харківського університету В. Данилевського.

Ученим зі світовим ім'ям був помілог Л. Смиренко. Любов до природи та рідного краю визначили його життєвий шлях.

 У с. Млієві Черкаського повіту Київської губернії Л. Смиренко заклав сад, який став одним з найкращих у світі. Його колекція налічувала понад 3 тис. рослин. Завдяки Л. Смиренку з'явилася нова галузь сільськогосподарського виробництва – промислове садівництво. Його відкриття носили практичний характер і не втратили актуальності до цього часу.

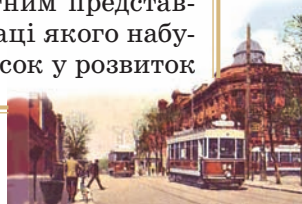
Успішно розвивалися суспільні науки. Видатним представником історичної науки був М. Грушевський, праці якого набули широкого суспільного звучання. Вагомий внесок у розвиток

Польоти С. Уточкіна

Плакат із зображенням Петра Нестерова

Вікентій Хвойка

української археології зробив київський вчений, дослідник давніх культур на території нашої країни **В. Хвойка**.

На початку ХХ ст. з'явилися праці в галузі української лексикографії. У 1907–1909 рр. **Б. Грінченко** видав «Словник української мови», який отримав премію Петербурзької академії наук.

У 1907 р. у Києві засновано Українське наукове товариство, основною метою якого було сприяння науковим дослідженням та популяризації різних галузей знань.

Товариство мало 3 секції: історичну, філологічну, природничо-технічну та 3 комісії – статистично-економічну, етнографічну і мовну. На сторінках його друкованого органу «Записки Українського наукового товариства» виходили наукові праці провідних вчених.

У Львові в 1893 р. було створено Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке мало історико-філософську, філологічну та математико-природничо-медичну секції. З 1897 по 1913 р. його очолював М. Грушевський.

3. Література

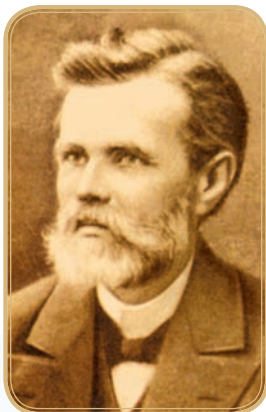
Бурхливі події кінця ХІХ – початку ХХ ст. наклали відбиток на розвиток української літератури. Поряд з пануючим напрямом – реалізмом набував поширення модернізм.

Яскравими представниками реалізму були письменники **Іван Нечуй-Левицький**, **Панас Мирний**, **Іван Франко**, **Марко Вовчок**. У центрі їхньої творчості постала проблема взаємин людини і середовища. Провідною темою багатьох творів стало зображення безправного становища селян та зростання їхньої національної свідомості.

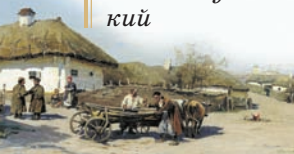
Візитною карткою старійшини української літератури Івана Нечуй-Левицького (1838–1918) стала повість «Кайдашева сім'я», яку по праву називали енциклопе-

Борис Грінченко

Іван Нечуй-Левицький

дією народознавства. На прикладі життя однієї родини письменник майстерно змалював цілу епоху, розкривши зіткнення інтересів людини і суспільства. Ця ідея знайшла талановите продовження в повісті «Микола Джеря». Твори написано чудовою народною мовою, яка допомагала письменнику розкривати багатобарвність душі українського народу. Проблема народності в творчості письменника перегукувалася із провідними європейськими літературними тенденціями.

Неперевершеним майстром прози був Панас Мирний (справжнє ім'я – Панас Рудченко (1849–1920)). Широке визнання йому приніс роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», у якому автор талановито змалював панораму життя українського села протягом 150 років.

Це був перший в українській літературі соціально-психологічний роман, у якому життя і боротьба українського селянства подавали через розкриття психології головного героя, його успіхи й падіння. Масштабність, глибокий психологізм, філософські роздуми допомогли митцю створити новий тип епічного твору, якого ще не знала українська література.

Геніальний письменник і мислитель Іван Франко (1856–1916) займає особливе місце в українській літературі. «Іван Франко – це розум і серце нашого народу. Це боротьба, мука і передчуття щастя України. України і людності», – писав про нього Максим Рильський.

Однією з провідних у творчості Франка була тема народу, його історичного покликання, минулого і майбутнього, місця в колі інших народів. Особливо могутньо тема народності прозвучала в поемі «Мойсей».

Найбільшою цінністю на землі митець вважав людину – носія духу. Він першим в українській і одним з перших в європейській літературі став розробляти тему праці, стверджуючи, що єдиним чинником, здатним творити і вдосконалювати людську душу, є труд.

Твори І. Франка мають світову славу, а його літературна спадщина здобула загальне визнання. Під егідою ЮНЕСКО відзначалися 130- та 150-літній ювілеї від його дня народження.

Мова Джерела

У своїй промові на Міжнародному симпозиумі «Іван Франко і світова культура» в 1986 р. представник ЮНЕСКО сказав:

«Ніколи не чекав, що людина за своє життя може стільки написати. Коли до нас почали зносити томи Івана Франка, я думав, що їм кінець не буде. П'ятдесят томів. Україна може перед усім світом пишатися такою геніальною людиною». До цього варто додати, що за радянських часів

багато праць І. Франка не змогли побачити світ. Вони були надруковані пізніше і склали ще декілька томів».

Українська мова і література. – К., 2006. – № 6. – С. 3.

На початку ХХ ст. з'являються модерністські твори, які змінили українську літературу. Стрімко поширювалися нові стилі – імпресіонізм, експресіонізм, символізм, декадентство. Велику увагу прозаїки-модерністи приділяли проблемам особистості. Новаторство особливо яскраво виявилось в творах **М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника**.

Талановитим представником імпресіонізму був Михайло Коцюбинський (1864–1913). Образність та тонкий психологізм дозволяли письменнику зображати факти щоденного життя через переживання окремої людини. Зіставлення уявного й реального світу героїв допомагало зрозуміти їхні пошуки гармонії – складової повноти людського існування. За жанром письменник часто визначав свої твори як акварель, етюд, образок. Різні значення мали й назви творів. У повісті «Фата моргана» («Fata morgana») головною дійовою особою була земля. Вона відчувала, як людина, з'являлася і зникала, як марево, даруючи і забираючи мрію в селян.

Відвідини Гуцульщини надихнули письменника на створення поетичної повісті «Тіні забутих предків», яка стала прикладом оновленого романтизму. У творах майстра домінували оптимізм, поєднання краси людини і природи, закоханість у життя. В українській літературі М. Коцюбинський започаткував теми масової людини та міщанства, які активно розроблялися письменниками ХХ ст.

Серед молодих прозаїків того часу привертала увагу твори Ольги Кобилянської (1863–1942), яку С. Єфремов вважав символісткою. У своїх творах письменниця розробляла образ нової жінки, що прагнула досягти духовних висот нового життя. У творі «Земля» вона зуміла через тему землі показати драму духовності, де людяність протистояла аморальності. О. Кобилянська збагатила українську літературу новою формою психологічної повісті, яка прийшла на зміну традиційній повісті-хроніці.

Василь Стефаник (1871–1936) – талановитий новеліст, ім'я якого стоїть в одному ряду із світовими представниками цього жанру. Захоплюючись його манерою письма, Леся Українка зауважила, що він «двома – трьома швидкими штрихами надзвичайно яскраво зображує нам цілі драми». Самопізнання, розкриття психології душі на прикладі життя галицьких селян робили його новели визначними літературними подіями. Друга збірка його новел носила символічну назву «Кам'яний хрест». Цією назвою автор хотів наголосити на непосильній, нелюдській праці селян, які несуть тягар власного злиденного життя, як хрест, як фатальну неминучість.

Леся Українка. Портрет І. Труша

1. Відомо, що портрет Лесі Українки – один з найкращих у галереї портретів, створених майстром. Опишіть вигляд письменниці.

2. Які риси характеру, на ваш погляд, найбільше вдалося передати художнику?

3. Що привернуло вашу увагу?

4. Можливо, у вас є власний художній погляд на портрет як витвір мистецтва. Опишіть його.

Широко відомими на той час були поетичні твори Лесі Українки, Олександра Олесья, Миколи Вороного.

Леся Українка (справжнє прізвище – Лариса Косач, 1871–1913) заснувала інтелектуальний напрям в українській літературі. Однією з особливостей її творчості був, за словами самої поетеси, новоромантизм, який поєднував «гармонію ідеалу з життєвою правдою».

Письменниця була талановитою, всебічно обдарованою людиною. Завдяки самоосвіті стала однією з найосвіченіших людей свого часу.

У 19 років написала для молодшої сестри «Стародавню історію східних народів», яка згодом стала підручником для української школи.

У творі «Давня казка» поетеса майстерно розкрила суть людського щастя, проблему служіння народові, роль митця в суспільстві.

Вершиною творчості Лесі Українки стала драма-феєрія «Лісова казка», у якій майстерно змальовує ідеали духовності та краси. Маючи активну громадянську позицію, поетеса стверджувала, що вижити може лише той народ, який має та зберігає високі ідеали.

Олександр Олесь (справжнє прізвище – Олександр Кандиба, 1878–1944) був справжнім, «долею благословенним» українським поетом, який стояв на неоромантичних та символістських позиціях. У 1907 р. вийшла його перша збірка «З журбою радість обнялась». Сучасники казали: «Слухаючи ці поетичні перли, відчуваєш оновлення на ниві української поезії, яке прийшло після довгої посухи».

Враження від подорожі Гуцульщиною поет висловив у драматичній поемі «По дорозі в Казку». Гуцульський колорит, традиції та побут верховинців вразили поета. Він зумів тала-

новито змалювати трагічну суперечність між мрією, духовністю та жорстокістю реального життя гуцулів.

Поет був патріотом і мав міцну віру в українське слово, яке мало стати дієвою зброєю, «мечем» у боротьбі за світле майбутнє.

Мовою джгерела

Висловлювання видатного українського педагога-просвітителя Софії Русової:

«Ні свобода релігійної совісті, ні свобода вживання рідної мови не може бути відтісна ніякими законами та циркулярами тому, що це така ж потреба людського ества, як необхідність думати та дихати».

Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. – К., 2006. – С. 351.

1. Спробуйте пояснити позицію автора.
2. Чи співпадають погляди С. Русової з вашими? Відповідь аргументуйте.

Представником декадентства був **Микола Вороний** (1871–1938). Він обстоював думку про необхідність модернізації української літератури та її орієнтації на Європу. У 1901 р. поет звернувся до українських письменників з проханням взяти участь у створенні літературного альманаху, у якому всі твори мали бути оригінальними, філософськи спрямованими і змогли б відійти від «грубонатуралістичних, брутальних» тем.

Вороний вважав, що поезія має творитися за законами мистецтва.

Розвиток освіти й науки сприяв формуванню української технічної, учительської та творчої інтелігенції. Практичний характер наукових відкриттів сприяв подальшому розвитку промисловості та сільського господарства.

На зміну видатним майстрам слова, які працювали в стилі традиційного реалізму, приходив модерн з притаманними йому новими формами. Представники обох шкіл спиралися на давні українські художні традиції, які брали початки у фольклорній творчості.

Зростання інтелігенції суттєво вплинуло на формування масової національної свідомості українців.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Чому саме на початку ХХ ст. посилилася увага до середньої та вищої освіти?
2. Яка тема стала головною у творчості видатних українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.?

Питання для обговорення в класі, групі

Проаналізуйте статистичні дані, які характеризують рівень освіти в Києві на кінець ХІХ ст. Зробіть висновки.

Усього дітей від 7 до 10 років	% грамотних
сім років – 4252	37,5
вісім років – 3761	48,4
дев'ять років – 3688	66,5
десять років – 3803	73,3

Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. – Т. XVI, Київська губернія. – С. 1. Історія Києва. – К., 1963. – Т. 1. – С. 412.

1. Спираючись на знання з історії, поясніть, чому із збільшенням віку дітей у місті підвищується відсоток грамотних дітей.
2. Поміркуйте, чи збільшився цей відсоток у 1900–1903 рр. Поясніть свою думку.
3. Напишіть есе на тему «Мій улюблений письменник-реаліст» або «Мій улюблений письменник-модерніст». Обговоріть з однокласниками основні аспекти їхньої творчості.

Висловіть власне судження

1. Визначте причини змін, які сталися в культурному житті українського суспільства на початку ХХ ст.
2. Уявіть, що ви є учасником літературного диспуту, під час якого частина захищає реалізм, а інша – відкидає. Яку позицію займете ви? Чому?

Працюємо з текстом

Прочитайте слова доньки геніального українського математика Юрія Вороного Марії: «Мій дід, батько, його брати та діти – вони були справжні. Бо нас у родині вчили ніколи не думати про багатство, та багатими ми ніколи й не були, не думали навіть і про славу, а тільки про славу України». Дайте відповіді на запитання.

1. Чому багато талановитих українських учених не працювали в Україні? (У них не було умов для реалізації творчих планів? Їх не розуміли в Україні? Вони хотіли розбагатіти?).

2. Чи можна їх вважати українськими вченими?

3. Чи можна вважати об'єктивною оцінку історичних подій та діяльності осіб кінця ХІХ – початку ХХ ст. з точки зору сучасної людини, яка живе на початку ХХІ ст.?

4. Чи згодні ви з висловлюванням, що «кожен думає тільки так, як він думав свого часу!»?

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли під егідою ЮНЕСКО відзначалося 150-річчя з дня народження І. Франка?
А. 2006 р.	В. 1994 р.
Б. 1996 р.	Г. 2004 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Наука про сорти плодкових і ягідних рослин – це...»?
А. Помологія.	В. Городництво.
Б. Рослинництво.	Г. Садівництво.

Послідовність

3. Установіть послідовність написання художніх творів видатними українськими письменниками.
А. «Земля».
Б. «З журбою радість обнялась».
В. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».
Г. «Мойсей».

Відповідність

4. Установіть відповідність між діячами та стилями, у яких вони працювали.
А. І. Нечуй-Левицький.	1. Декаданс.
Б. Леся Українка.	2. Символізм.
В. М. Вороний.	3. Реалізм.
Г. О. Кобилянська.	4. Неоромантизм.

Відкрите запитання

5. Відомо, що письменники «старої» (реалістичної) школи не сприймали модернізм та його течії, відмовляючись співпрацювати з представниками «нової» школи, такими, як, наприклад, Панас Мирний і М. Коцюбинський. Поміркуйте, чому два талановитих українських письменники не змогли знайти спільної мови на літературній ниві. Що їх роз'єднувало? Чому?

9 Архітектура і мистецтво

Пригадайте!

1. Які архітектурні стилі кінця XIX ст. вам відомі?
2. Які напрями живопису домінували в XIX ст.?

Основні терміни і поняття

Модерн; еkleктика; утилітарність; пейзаж; ірраціоналізм; супрематизм; імпресіонізм; експресіонізм; футуризм; синематограф.

1. Архітектура

Наприкінці XIX ст. українська архітектура переживала кризу стилю. Урбанізація викликала інтенсивний розвиток міського будівництва в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України. Великі обсяги будівництва приводили до втрати архітектурної єдності міст. Проекти міських споруд часто містили мішанину різних стилів, що приводило до засилля еkleктики.

У Львові набули поширення неокласицизм та «віденське бароко». Вони втілилися у спорудах Галицького сейму (центрального корпусу сучасного університету ім. І. Франка) архітектора І. Гохбергера і Музею етнографії та художніх промислів Ю. Захаревича. У Києві переважало французьке бароко. У цьому стилі було створено Український драматичний театр ім. І. Франка. Помітною в архітектурі Києва була споруда Державного банку по вулиці Інститутській архітекторів О. Вербицького та О. Кобелева.

Одночасно архітектори вели творчий пошук нових форм і засобів виразу власних ідей. Формування національного архітектурного стилю йшло у двох напрямках. Одні намагалися запровадити елементи українського бароко, інші – народної

Будинок театру «Соловцов» (нині Український національний драматичний театр ім. І. Франка)

В. Городецький

дерев'яної архітектури. Пізніше останній архітектурний стиль отримав назву «український модерн». Його якісному розвитку сприяли поява бетону, металоконструкцій, нових технологій та засобів механізації.

Видатним архітектором був **В. Городецький**. Він досконало володів архітектурними стилями, що допомогло йому створити в Києві такі шедеври, як костюл Св. Миколая, Караїмська кенаса (нині Будинок актора), Музей українського образотворчого мистецтва. По вулиці Банковій архітектор спорудив оригінальний будинок у стилі модерн, прикрашений скульптурними зображеннями химерних істот, – «Будинок з химерами» (сучасний будинок прийомів Президента України).

Яскравим прикладом будівлі в стилі українського модерну було Полтавське губернське земство (сучасний Полтавський історико-краєзнавчий музей) **В. Кричевського**. Архітектор, живописець, графік, килимар, ілюстратор, мистецтвознавець – такою постає перед нами постать цієї видатної людини. У своїх спорудах митець органічно поєднував конструктивно-монументальні та декоративні елементи.

У Харкові плідно працював архітектор **А. Бекетов**, якому належать проекти будівель Бактеріологічного інституту ім. Л. Пастера, комерційного інституту. Видатним майстром своєї справи був зодчий **А. Бернардацці**, який працював в Одесі та Катеринославі.

«Будинок з химерами»

Костюл
Св. Миколая

Караїмська
кенса

Поєднання архітектурних рис національних дерев'яних будівель і українського бароко в камені знайшло вираз у творчості **С. Тимошенка**, який спроектував Історичний архітектурний музей у Кам'янці-Подільському.

Дедалі частіше з'являлися будівлі, які мали суто утилітарну спрямованість. Таким був перший в Україні критий Бессарабський ринок у Києві, створений архітектором **Г. Гаєм** у 1910 р. У цьому оригінальному проєкті модерні конструкції з новітніх матеріалів органічно поєднувалися з національним колоритом.

У Західній Україні стиль модерн був більш відомий як віденський сецесіонізм. У цьому стилі архітектор **І. Левицький** (1851–1918) побудував залізничні вокзали у Львові та Жмеринці.

Зовнішнє оформлення нових споруд та дизайн внутрішніх приміщень потребували творчих зусиль багатьох художників, які привнесли в українську архітектуру мотиви народної творчості.

2. Живопис

В українському живописі яскраво заявив про себе художник-реаліст **С. Васильківський**.

Його пейзажі «По Дінцю», «Ранок на Дніпрі», «Ранок (Отара в степу)» вирізнялися тонким колоритом і ліризмом. Жанрові полотна «Бій запорожців з татарами», «Козачий табір» сповнені глибокої любові до історичного минулого українського народу.

С. Васильківський видав два альбоми: «З української старовини» та «Мотиви українського орнаменту». У співпраці з М. Самокишем він створив три великі композиції для Полтавського губернського земства, чим зробив вагомий внесок у розвиток українського монументального живопису.

Одним із засновників українського стилю був **Ф. Кричевський**. Найяскравіше його талант виявився в портретному живописі. Визнаний майстер створив низку образів представників української культури: **І. Франка**, **В. Вернадського**, **М. Лисенка** та ін. Його портрети вирізнялися глибиною проникнення

Будинок Полтавського губернського земства

Бессарабський ринок

Микола
Пимоненко

в духовний світ людини, точно передавали характери та підкреслювали громадянську позицію визначних людей епохи.

Видатним представником українського реалістичного мистецтва був **М. Пимоненко**. Провідними темами його творчості є зображення української природи та життя й побуту українського села. Герої його картин – прості люди праці зі своїми радощами і печальми. Глибокі знання народного життя допомагали художнику створювати переконливі сюжети та образи. У картині «Рекрути» митець майстерно передав почуття новобранців, яких забирали до армії. Рекрути залишали свої сім'ї без годувальника, прирікаючи їх на напівголодне існування. Змальовані почуття знаходили відгук у серцях багатьох глядачів, були їм близькі й зрозумілі.

Змагання художників-реалістів та модерністів перетворилося у змагання поглядів щодо ставлення до людини та її можливостей. Прихильники нової течії намагалися доторкнутися до людської підсвідомості, де все було невизначено та ірраціонально (невизначено в логічних судженнях). Модерністи були впевнені, що художня творчість має бути ізольованою від будь-якого зовнішнього впливу, у тому числі й від політики.

З появою стилю модерн почався яскравий період у творчості **І. Труша** – видатного західноукраїнського пейзажиста та портретиста, якого мистецтвознавець М. Голубець назвав «апостолом нової малярської форми». Його пейзажі-імпресії містили те, чого не було в природі, а існувало лише в уяві митця. Художник оповивав свої твори власним настроєм і надихав думкою. Він створив галерею портретів діячів української культури, де справжньою перлиною був портрет Лесі Українки, написаний у 1900 р.

Авторське світосприйняття, виражене пензлем, не зразу знайшло визнання й викликало багато критики в мистецьких колах, але не зупинило художника. На шляху утвердження імпресіонізму І. Труш був першим.

Іван Труш був організатором та активним популяризатором українського мистецтва. У Львові за його активної участі виникли «Товариство прихильників української літератури, науки і шту-

ки», журнали «Будучність» та «Артистичний вісник». У березні 1905 р. він організував першу спільну виставку картин художників Східної і Західної України, яка сприяла утвердженню в українському суспільстві ідеї цілісності та незалежності України.

Талановитим графіком європейського масштабу був **Г. Нарбут**. Його творчий шлях почався в Петербурзі, де в 1907 р. вийшли дві його листівки «Колишня Україна». Він вивчав українське народне мистецтво. Збирав українські килими, вироби зі скла, кераміку, межигірський фаянс тощо. Г. Нарбут був також оформлювачем та ілюстратором книжок. У його творчості своєрідно переплелися риси декоратизму з елементами народного мистецтва.

Григорій Нарбут

3. Музика

На початку XX ст. закладаються підвалини національної музики, розширюється мережа музичних училищ, у Києві та Одесі відкриваються консерваторії (1913). Зароджується оперне мистецтво.

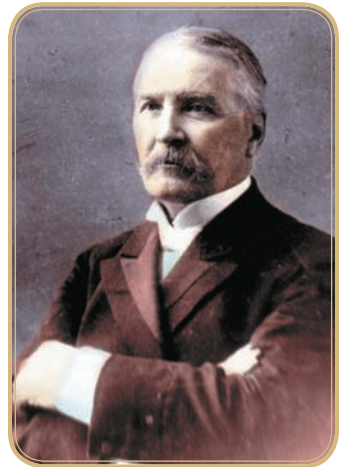
Засновником української класичної музики, яка спиралася на оригінальність і багатство народної творчості, був **Микола Лисенко** (1842–1912) – видатний композитор, піаніст, диригент, фольклорист, педагог, громадський діяч.

У хорах М. Лисенка здобули початкову мистецьку освіту К. Стеценко, П. Демущий, Я. Яциневич. У 1904 р. він відкрив музично-драматичну школу, де викладали видатні діячі української культури М. Старицький, Є. Липківський, О. Мишуга. Школа сприяла поширенню музичної освіти та формуванню ядра національних професійних музикантів і співаків.

Значною була етнографічна спадщина композитора – записи дум і пісень, які виконував кобзар О. Вересай.

Багато творів композитор створив на слова І. Франка, М. Старицького, Лесі Українки, М. Вороного. Особливе місце в його творчості займали твори на слова Т. Шевченка – «Заповіт», «Гайдамаки», музика до «Кобзаря».

Микола Лисенко

Учасники першої вистави опери М. Лисенка «Різдвяна ніч»

Кирило Стеценко та Микола Лисенко

Різноманітною була оперна творчість композитора: опера-мініатюра «Ноктюрн», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Утоплена», «Тарас Бульба», «Енеїда». Ним створено перші українські опери для дітей – «Коза Дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна».

Багато уваги Лисенко приділяв громадській діяльності та музичному просвітництву. Влаштував щорічні шевченківські концерти, був одним з організаторів західно-українського музичного товариства «Боян», головою ради правління «Українського клубу».

Твори М. Лисенка досягли високого рівня досконалості, наближаючи українську музичну культуру до європейської.

Відомим учнем М. Лисенка був **Кирило Стеценко (1882–1922)** – композитор, хоровий диригент, священник. У 1903 р. він закінчив духовну семінарію, здобув музичну освіту. За революційну діяльність у 1907 р. висланий з Києва, викладав співи в школах Донбасу, Київщини та Вінниччини, керував великим робітничим хором. У 1912 р. прийняв сан священника. Написав музику до вистави «Сватання на Гончарівці», опери «Лисичка, Котик і Півник», «Івасик-Телесик». Він створив «Всеношну», «Панахиду» та три літургії. Велику увагу композитор приді-

ляв народнопісенній творчості.

Беззаперечний вплив творчість М. Лисенка мала на музичне життя Галичини. Одним з перших послідовників і популяризаторів Лисенка був **Остап Ніжанківський** – композитор, талановитий диригент та громадський діяч. Він був організатором учнівських хорових гуртків та співацьких товариств, мандруючи з ними по всій Галичині. Першим композитором-професіоналом краю був **Денис Січинський**, який залишив по собі неза-

кінчену оперу «Роксолана», 20 колядок, збірку дитячих хороших пісень.

Видатним представником музичного мистецтва в західноукраїнських землях був Станіслав Людкевич – композитор, фольклорознавець, педагог, музикознавець. Він створив ряд хороших та вокально-симфонічних творів: «Хор підземних ковалів», кантату «Кавказ», видав збірник «Галицько-руські мелодії».

Могутнім джерелом української музичної культури була народно-пісенна творчість. Народні пісні в обробці М. Лисенка, Н. Леонтовича, С. Людкевича дедалі частіше виконувалися під час концертів професіоналів та в художньої самодіяльності.

Станіслав Людкевич

4. Театр. Кінематограф. Мода

Центром українського театрального життя був Київ. У кінці XIX ст. поряд з російським та закордонними театрами гастролювали й українські драматичні трупи **П. Саксаганського**, **М. Садовського**, **М. Кропивницького**. Українські театри працювали за умови обов'язкового показу за один вечір вистав українською та російською мовами.

Перший постійний український театр у 1907 р. створив М. Садовський. Справжнє ім'я М. Садовського – Микола Карпович Тобілевич. Із шести дітей Тобілевичів четверо стали професійними акторами: І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Садовська-Барілотті.

У трупі М. Садовського працювали такі корифеї сцени, як **М. Заньковецька**, **А. Борисоглібська**, **І. Мар'яненко** та ін. Особливий успіх мала комедія І. Карпенка-Карого «Суєта». Пізніше було поставлено 13 опер та оперет. Окрім театру М. Садовського, діяли й інші театральні трупи. З 1913 р. у Києві почав діяти Театр мініатюр.

М. Садовський,
П. Саксаганський
і І. Карпенко-Карий

На західноукраїнських землях діяв театр «Русская беседа», який з 1906 р. очолював І. Стадник. До складу групи входили талановиті актори І. Рубчак, О. Рубчаківна, В. Юрчак, С. Стаднікова. У репертуарі театру були класичні українські та перекладені українською мовою російські п'єси.

Створення кінематографа, або, як тоді називали, синематографа (фотографії, що рухаються), відбулося в кінці XIX ст.

У ряді країн практично одночасно були створені апарати, що давали ілюзію руху. Першими свій винахід запатентували брати Люм'єри в 1895 р. За декілька років до цього в Одесі механік Й. Тимченко за участю М. Фрейденберга та професора М. Любимова сконструював апарат для зйомок та показу «живої фотографії». У 1894 р. пристрій демонструвався на з'їзді природознавців та лікарів Росії. У Києві демонстрація синематографа відбулася в 1896 р. Зйомки потребували багато коштів і не набули поширення.

Масові покази фільмів у місті почалися лише в грудні 1897 р. За день відбувалося 12–14 сеансів, які тривали 25–40 хвилин. Одним з перших фільмів став «Кочубей в темниці», який було знято в 1907 р. у кіноательє на Хрещатику, 39.

Невдовзі з'являється кіно, тісно пов'язане з народними традиціями. Відбулася екранізація української комедії «Пан Штукаревич» та оперети «Запорізький клад». Кінооператор Д. Сахненко зафільтмував уривки із спектаклів «Наталка Полтавка» та «Наймичка», де яскраво втілювався талант М. Заньковецької, М. Садовського, І. Мар'яненка, Г. Борисоглібської. Ці фільми були найвищим досягненням тогочасної української кінематографії, хоча влада й забороняла демонстрацію українських фільмів.

Оновлення відбувалося в усіх сферах суспільства. Як казав Сальвадор Далі, «Мистецтво, будівництво й мода – все було до столу».

Жіночі костюми. 1912 р.

У 1902 р. у жіночій моді сформувалися правила, що їх намагалася дотримуватися кожна жінка. Домашній одяг мав виявляти її індивідуальність, костюм для вулиці ставав більш уніфікованим і нагадував чоловічий. Чоловіча і жіноча мода була насичена новими «функціональними» тенденціями. З одного боку, одяг був підпорядкований модним салонам, з іншого – спорту. У житті входив костюм, який давав можливість жінці рухатися вільно.

Жіноча мода створила новий тип одягу, який складався із спідниці «кльош» та блузки з довгими рукавами. Костюм носили без корсета. У 1903 р. балерина Айседора Дункан уперше танцювала в сукні без корсета

Коштовності Сари Бернар,
виконані у стилі модерн.
1892 р.

Карикатура на послідовниць нового стилю, яким поліцейські в насильницький спосіб одягають корсети

1. Які почуття викликає у вас сюжет карикатури?
2. Спробуйте пояснити, чому поліцейські вдавалися до таких дій.

з китового вуса. Модерн у жіночій моді зустрічав доволі жорсткий спротив консервативно налаштованих кіл суспільства.

З 1912 р. жіночі костюми набули фасону класичного чоловічого піджака. Одночасно велику популярність мали жіночі капелюшки та прикраси, виконані у стилі модерн.

Нова мода, створювана в Парижі та Лондоні, призначалася для обраного кола осіб і поширювалася серед аристократії.

На зламі століть світові стилі та тенденції потрапили на родючий національний ґрунт, породивши плеяду талановитих митців в усіх галузях мистецтва. Оригінальність новостворених творів, вишуканість, тонкий смак з елементами національного колориту сприяли піднесенню української культури початку XX ст.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Назвіть стильові напрями, які домінували в національній архітектурі на початку століття.
2. Хто став засновником української класичної музики?

Питання для обговорення в класі, групі

Виконайте та обговоріть міні-проект на одну з тем: «Модерн в українському живописі», «Зародження українського модерну в архітектурі», «Роль кінематографа в житті міщан на початку XX ст.».

Висловіть власне судження

1. Чому до початку ХХ ст. українська симфонічна музика не набула такого звучання, як за часів творчості В. Лисенка?
2. Як ви розумієте вираз, що І. Труш був «апостолом нової малярської форми» – імпресіонізму?

Працюємо з текстом

У 1895 р. один з братів Люм'єрів, наймаючи на роботу кіномеханіка Месгіша, сказав йому: «Робота, яку ми вам пропонуємо, забере у вас рік, можливо, півроку чи й ще менше. Бо сінематограф – це науковий курйоз і не має ніякого комерційного майбутнього». Через десятиліття цей кіномеханік став уславленим французьким кінооператором.

1. Поясніть, чому Люм'єр назвав сінематограф «науковим курйозом». У чому, на ваш погляд, полягала його помилка?

2. Поміркуйте, чому, не вірячи в довговічність та прибутковість сінематографа, брати Люм'єри запатентували свій пристрій.

3. Чому, на вашу думку, не зареєстрував свій винахід Й. Тимченко?

*Тестові завдання**Хронологія*

1. Коли в Росії було продемонстровано перший апарат для передачі ілюзії руху – сінематограф?

А. 1894 р.	В. 1895 р.
Б. 1909 р.	Г. 1910 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Викривлене сприйняття оточуючого світу, те, що здається, – це...»?

А. Ілюзія.	В. Логіка.
Б. Реальність.	Г. Хаос.

Послідовність

3. Установіть послідовність створення художніх творів українськими митцями.

А. Гімн «Мойсей».	В. Театр М. Садовського.
Б. Бессарабський ринок.	Г. Вітчизняний апарат для зйомок «живої фотографії».

Відповідність

4. Установіть відповідність між прізвищами діячів культури та галуззю їхньої діяльності.

А. Городецький В.	1. Музика.
Б. Лисенко В.	2. Кіно.
В. Пимоненко М.	3. Література.
Г. Тимченко Й.	4. Архітектура.
	5. Живопис.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте і поясніть, чому саме на початку XX ст. в українській архітектурі сформувався новий стиль національного модерну. Які причини цьому сприяли?

Готуємося до узагальнювального уроку Перелік запитань і завдань, які допоможуть підготуватися до теми «Україна на початку XX ст.»

Пригадайте

1. Основні етапи історичного розвитку в новітню добу від початку XX ст. до 1921 р.
2. Коли спалахнула економічна криза в українських землях?
3. Коли відбулася перша революція в Росії?
4. Коли відбувся виступ солдатів саперної роти в Києві?
5. Назвіть дату створення I Державної думи.
6. Коли була скликана II Державна дума?
7. Коли були створені і які назви мали перші українські партії в Наддніпрянщині та Галичині?
8. Коли почала впроваджуватися столичинська земельна реформа?
9. Передвоєнне економічне піднесення почалося в _____

Дайте визначення основним термінам і поняттям

Етнічні землі, національний склад населення, еліта, маргінали, аграрне суспільство, індустріальне суспільство, економіка, модернізація, економічна криза, індустріалізація, спеціалізація, монополія, інвестиції, концентрація капіталу, фінансовий капітал.

Повстання, революція, маніфест, парламентаризм, самодержавна монархія, стани, майновий ценз, національно-визвольний рух, політична партія, опозиція, русифікація, колонізація, асиміляція.

Національна культура, реалізм, модерн, еkleктика, ірраціоналізм, імпресіонізм, футуризм, декаданс, сінематограф.

Що ви знаєте про них?

Микола П., М. Левитський, Г. Вакуленчук, А. Матюшенко, П. Шмідт, Б. Жаданівський, І. Шраг, М. Грушевський, Ю. Бачинський, М. Міхновський, Б. Грінченко, Є. Чикаленко, С. Єфремов, П. Столипін, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, В. Городецький, М. Лисенко, М. Пимоненко, Й. Тимченко.

Запитання і завдання

1. Покажіть на карті етнічні українські території, які на початку ХХ ст. входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.
2. Назвіть причини індустріальної модернізації кінця ХІХ – початку ХХ ст. Визначте її переваги та недоліки.
3. Чому вважається, що саме виступи в армії й на флоті під час революції 1905–1907 рр. завдали серйозного удару по самодержавній монархії?
4. Назвіть українські політичні партії, які діяли в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. та їх провідні ідеї.
5. Висловіть свою думку щодо цілей політичних партій Галичини та шляхів їх реалізації.
6. Поясніть, чому українські політичні партії не мали серйозної підтримки виборців під час виборів до І Державної думи.
7. Чому Росія витратила з бюджету менше коштів на освіту порівняно з Францією та Великою Британією? Чи вважаєте ви освіту важливим чинником всебічного розвитку суспільства?
8. Поясніть, чому саме на початку ХХ ст. почали виникати спортивні товариства та союзи з різних видів спорту.
9. Яких висновків можна дійти, аналізуючи розвиток української літератури на початку ХХ ст.?

Поміркуйте!

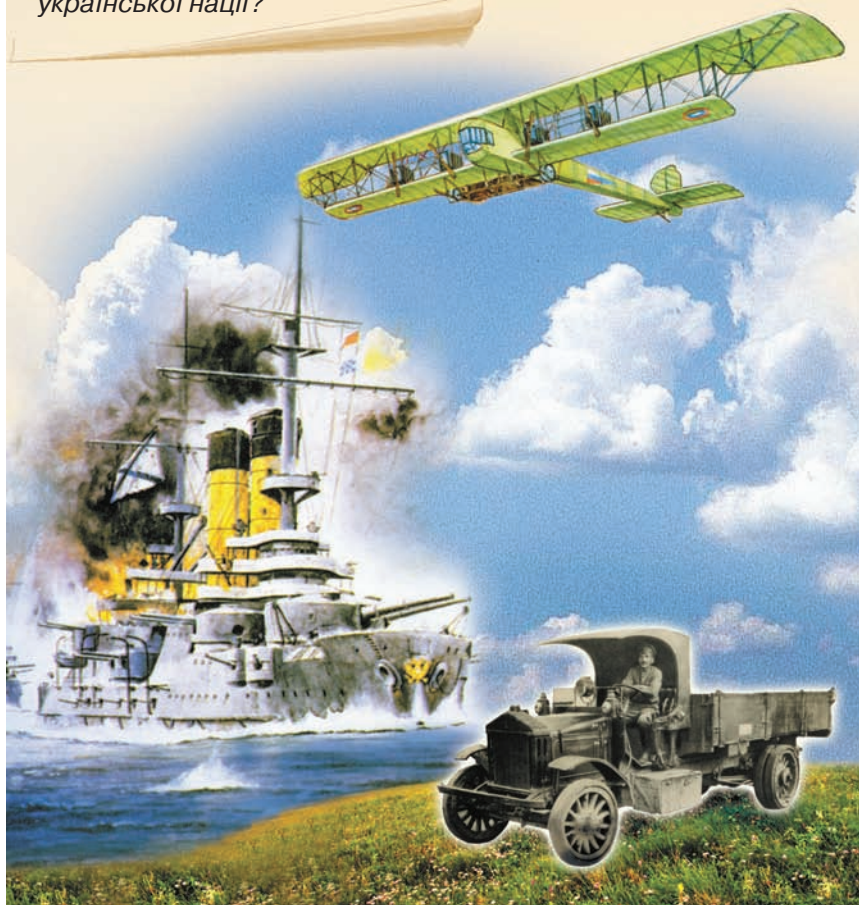
1. У чому полягала суперечливість політичного, економічного та соціального розвитку доби, що вивчається?
2. Чому модернізацію початку ХХ ст. в Російській імперії називають «наздогінною»?
3. Чи впливала політико-адміністративна система на характер розвитку українських земель? У який спосіб?
4. Чим можна пояснити той факт, що українські землі у складі Російської імперії знаходилися на аграрно-індустріальному рівні розвитку, а в складі Австро-Угорщини – на аграрному?
5. Чому під час економічної кризи її ознаки першими відчували галузі важкої промисловості?
6. Як вплинули революційні події 1905–1907 рр. на розвиток національного руху в Україні?
7. Що таке демократія? Чи можна вважати прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р. демократичною подією в сучасному розумінні цього слова?
8. Визначте результати діяльності української громади в І і ІІ Державних думах.
9. Чим керувався царський уряд, забороняючи поширення та розвиток української мови і літератури в Україні?
10. Чи вважаєте ви, що українська мова та національні історичні традиції відіграють важливу роль у процесі націотворення?

Тема 2

Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції

Як позначилася Перша світова
війна на формуванні
української нації?

10 Україна в Першій світовій війні

Пригадайте!

1. Які воєнно-політичні блоки сформувалися в Європі напередодні 1914 р.?
2. Які завдання ставили перед собою правлячі кола країн – учасниць блоків?

Основні терміни і поняття

Війна; привід до війни; світова війна; трудові ресурси; ринки збуту; воєнно-політичний блок; причини війни; ультиматум.

1. Причини, привід та характер війни

Символічне зображення англо-франко-російського союзу – Антанти

1. Що, на ваш погляд, мали на увазі керівники держав, коли давали таку назву воєнно-політичному блоку?

2. Уявіть, що у вас з'явилася змога запитати царя про перспективи Російської імперії та її народів у майбутній війні. Коротко сформулюйте запитання і запропонуйте однокласникам.

Наприкінці XIX ст. провідні європейські держави почали активно готуватися до майбутньої війни. Спільні бажання панівних кіл цих країн мати територіальні прирощення, додаткові сировинні та трудові ресурси, сфери впливу та ринки збуту розкололи Європу на два воєнно-політичні блоки.

Німеччина, Австро-Угорщина та Італія в 1882 р. сформували Троїстий союз (пізніші назви – Центральні держави, Четверний союз). На противагу йому Англія, Франція і Росія в 1907 р. завершили утворення свого союзу – Антанти.

Слово «Антанта» в перекладі з французької означає – згода, злагода, лад.

Протистояння між союзами призвело до активного нарощування озброєнь. Вибухонебезпечним регіоном стали Балкани, де загострювалося давнє протистояння між Австро-Угорщиною і Сербією. Заручившись підтримкою кайзера Вільгельма II, спадкоємець австрійського престолу Франц Фердинанд не приховував бажання «стерти» маленьку Сербію з карти Європи.

Австро-угорські армійські маневри, проведені в пам'ятні для Сербії дні поблизу її кордону, були розцінені сербами як наруга над країною. 28 червня 1914 р. у Сараєві член сербського таємного товариства гімназист Гаврило Принцип вбив ерцгерцога Франца Фердинанда. Австро-Угорщина пред'явила ультиматум з принизливими умовами, який Сербія відхилила.

Сараєвське вбивство стало зручним приводом для початку війни. 28 липня Австро-Угорщина вторглася у Сербію. Росія підтримала свою союзницю і почала загальну мобілізацію. У відповідь **1 серпня** (19 липня за ст. ст.) **1914 р.** Німеччина оголосила війну Росії. Ця дата вважається **початком Першої світової війни.**

Сараєвське вбивство

Мовою джерела

«Німецький кайзер та російський цар були родичами по жіночій лінії і систематично листувалися. Кожен лист німецького імператора починався словами «Любий Нікі!», а закінчувався «Завжди твій вірний і відданий кузен і друг Віллі»».

Книга для читання по історії СРСР. Посібник для учасників під редакцією К. Шаццлло. – М., 1979. – С. 146.

1. Поясніть, чому такі зворушливі слова у зверненні кузенів один до одного перетворилися в жаклиний «подарунок» – світову війну.
2. Проаналізуйте моральний бік взаємовідносин двох імператорів.

Пізніше в конфлікт було втягнуто 38 країн. Низка держав дотримувалася нейтралітету. Належність українських етнічних земель до двох ворожих імперій виявилася спражньою історичною трагедією.

Перша світова війна з обох сторін була загарбницькою і мала яскраво виражений імперіалістичний характер. Таке визначення не стосувалося Сербії, Бельгії і Люксембургу – країн, які стали об'єктом агресії.

2. Україна в планах воюючих країн

У загарбницьких планах Антанти й Центральних держав чільне місце відводилося Україні. Контроль над її територією, природними багатствами й людськими ресурсами мав істотне значення для обох союзів.

Мовою джерела

У разі воєнного зіткнення Росії й Австро-Угорщини ідеолог українського консервативно-монархічного руху В. Липинський передбачав для України такі перспективи:

«Якщо на території України не відбудеться жодних змін і війна закінчиться розширенням Австрії у бік Адріанополя, Україна заплатить за цей конфлікт кров'ю українських солдатів з російської та австрійської армій і постане ще більш ослабленою.

Якщо Росія у війні з Австрією захопить Східну Галичину й Буковину, для українського національного руху це буде катастрофою.

Якщо Австрія окупує частину Правобережної України, захоплена територія опиниться у такому самому становищі, у якому перебувала тоді Східна Галичина: тобто неминуче стане об'єктом польської експансії».

*Історія України. Навчальний посібник
під редакцією В. Смолія. – К., 2002. – С. 198.*

1. Чому В. Липинський вважав, що захоплення Росією Східної Галичини й Буковини стало б катастрофою для українського національного руху?
2. Чому Правобережна Україна в разі приєднання до Австрії стане об'єктом саме польської, а не австрійської експансії?
3. Поміркуйте, чи могли українці зарадити лихові, про яке говорив автор. Уякому випадку? Висловіть власну точку зору щодо перспектив українських земель під час війни Росії й Австро-Угорщини.

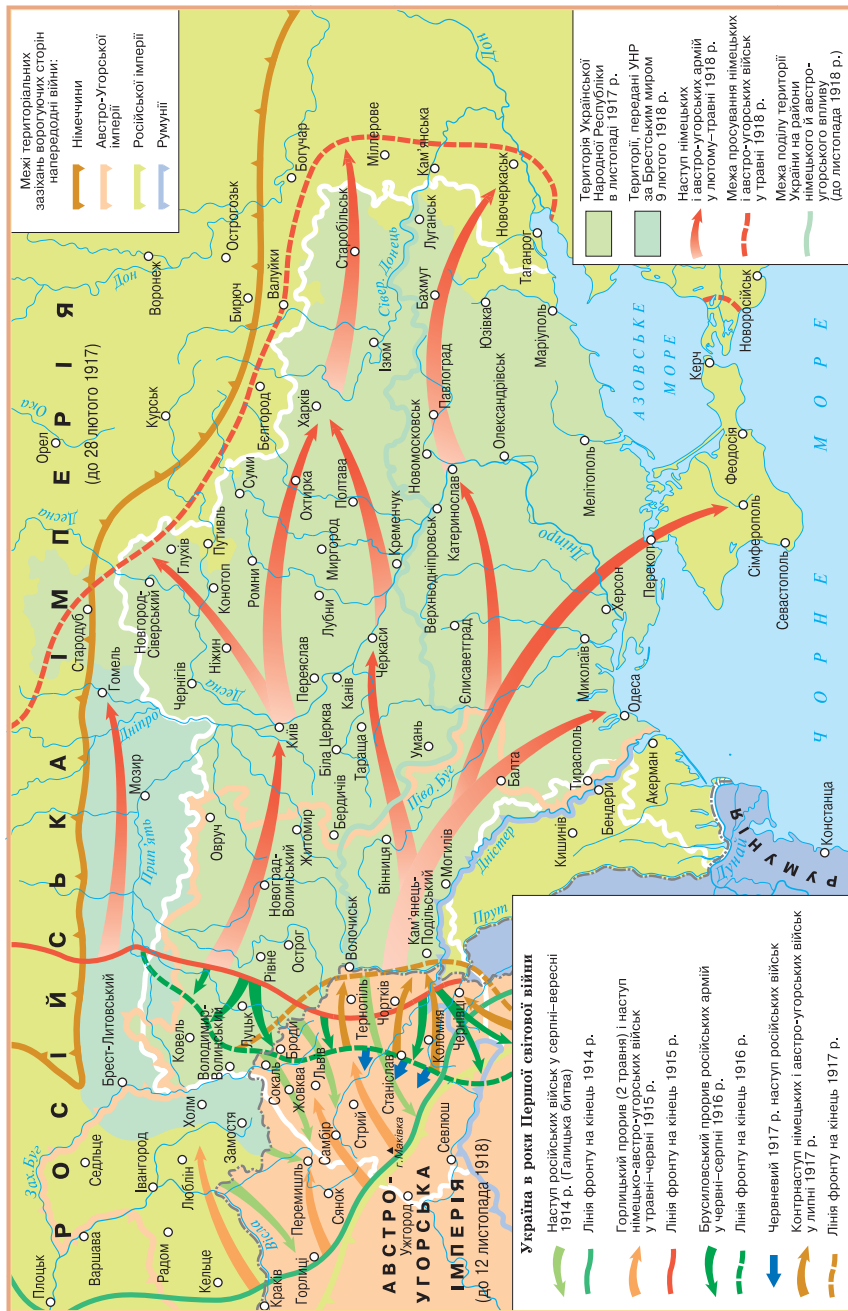
Правлячі кола Німеччини прагнули досягти панування в Європі та світі. Ця ідея знайшла обґрунтування в книжці «Велика Німеччина і Середина Європа в 1950 році». У ній стверджувалося, що український та інші народи Східної Європи нездатні створити власні держави. Історичне призначення німців убачалося в поглиненні й освоєнні цього регіону. В Україні їх приваблювали індустриальний Донбас і родючі черноземи, українські землі відкривали для Німеччини шлях до Індії.

Австрійські правлячі кола теж мали свої плани щодо українських земель, які входили до складу Російської імперії (насамперед, Волинська й Подільська губернії).

Росія претендувала на всі українські землі, які перебували у складі Австро-Угорщини: Східну Галичину, Закарпаття і Північну Буковину, вважаючи їх «искони рускими територіями».

Спокусливими були українські землі й для румунських правлячих кіл. Австрійські дипломати схилили Румунію вступити у війну, обіцяючи віддати Бессарабію з Хотинським повітом включно. Однак Румунія більше схилилася до Росії, яка від імені Антанти обіцяла їй більші території за рахунок Австро-Угорщини.

3. Утворення Головної української ради та Союзу визволення України

Лідери Головної Української ради (ГУР)

З початком війни українські партії Східної Галичини заявили про підтримку Центральних держав у збройному конфлікті з Росією та її союзниками. **1 серпня 1914 р.** у Львові керівники націонал-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій утворили **Головну українську раду (ГУР)** – координаційний центр захисту інтересів українців в Австро-Угорщині (голова – **К. Левицький**, заступники – **М. Ганкевич** і **М. Павлик**). Рада була покликана захищати інтереси українців в Австро-Угорщині.

Головна українська рада 3 серпня опублікувала маніфест, у якому поклала провину за розв'язання війни на імперську Росію. У ньому говорилося, що «коли не можемо війні запобігти, то повинні намагатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не виявилися даремними, щоб кров батьків принесла користь дітям». Керівники ГУР закликали українців захищати Австро-угорську монархію та перешкоджати перемозі Росії у війні. Цим українські партії ставили себе в залежність від австрійської влади, не одержуючи від неї жодних політичних гарантій щодо перспектив для набуття державності.

До населення Буковини з відозвою аналогічного змісту звернувся новостворений Союз українських парламентських і сеймових депутатів на чолі з Миколою Васильком. Такі ж відозви прийняли депутати Віденського парламенту і регіональних сеймів від імені інших народів багатонаціональної імперії Габсбургів.

На початку ХХ ст. у Львові перебували політичні емігранти з Наддніпрянської України – **Д. Донцов**, **В. Дорошенко**, **А. Жук** та ін. У перші дні війни вони створили позапартійну організацію **Союз визволення України (СВУ)**, яка планувала виступати від імені українського населення, що проживало в Росії. Члени Союзу заявляли, що бажають поразки Росії і прагнуть створити українську державу з демократичним ладом, який здатен гарантувати громадянські свободи для людей усіх національ-

ностей і віросповідань. Програма організації передбачала існування України у формі конституційної монархії (на чолі з представником династії Габсбургів).

Ідея незалежності України належала ідеологу українського націоналізму **Дмитру Донцову** і була викладена у брошурі «Сучасне політичне становище нації і наші завдання». Її головна думка полягала в тому, що поразка самодержавства в майбутній війні з Центральними державами наблизить незалежність України.

Співпрацюючи з Головною українською радою, СВУ розгорнув активну роботу серед військовополонених у таборах Австро-Угорщини і Німеччини. Союз домігся створення окремих таборів для українців. У багатьох з них було налагоджено випуск газет і журналів, створювалися бібліотеки, аматорські гуртки, освітні курси.

Члени Союзу поширювали літературу про Україну в державах Четверного союзу та нейтральних країнах Європи, пропагували ідею створення незалежної української держави, мали своїх представників в столицях різних держав.

Дії СВУ не зазнавали перешкод з боку властей. Німецький уряд виділяв мільйони марок на підтримку тих організацій (у тому числі й СВУ), які могли б підірвати державність Росії зсередини та послабити її обороноздатність. Союз визволення України розглядав гроші, отримані від Німеччини, як «борг майбутньої самостійної держави, який український уряд повинен повернути».

Така позиція керівництва СВУ викликали гостро негативну реакцію з боку групи лівих українських соціал-демократів на чолі з Л. Юркевичем. Він вважав діячів СВУ звичайними агентами австро-угорського імперіалізму і не визнавав їх самостійною політичною силою. Негативно поставилися до СВУ й представники українських політичних партій та течій у Наддніпрянській Україні. Не визнав права Союзу виступати від імені українського населення Росії й М. Грушевський.

У травні 1915 р. у Відні був створений орган, який мав на меті представляти інтереси всіх 35 млн українців, що проживали по обидві сторони від лінії фронту. Він отримав назву **Загальна українська рада (ЗУР)** і ставив за мету завоювання незалежності підросійською Україною та запровадження автономії для Східної Галичини й Буковини. Президентом Загальної української ради став **К. Левицький**.

За допомогою ЗУР українська громада сподівалася привернути увагу Відня

Кость Левицький

до проблеми власної державності. Українські політики очікували національно-територіального розмежування Галичини на Західну (польську, з центром у Кракові) та Східну (українську, з центром у Львові). Всі українські землі мали об'єднатися в єдиний коронний край з правами територіальної автономії. Всім іншим національностям краю планувалося надання культурно-національної автономії. Задоволення цих вимог мало відбутися паралельно з розв'язанням польського питання в імперії.

У серпні 1914 р. австрійський прем'єр-міністр граф Штирк на зборах українських і польських депутатів Віденського парламенту вперше заявив, що після перемоги над Росією Галичина буде поділена, внаслідок чого припиниться польсько-українське суперництво.

Проте в листопаді 1916 р. за погодженням з Німеччиною Австрія визнала державність Польщі в межах польських земель, які належали Росії, але не вирішила українського питання. Українські політичні діячі в Австро-Угорщині почували себе зрадженими. Проголошення автономії Галичини без її поділу на українську і польську частини означало фактичне поглинення українських земель Польщею. На знак протесту ЗУР саморозпустилася.

4. Діяльність українських організацій в Російській імперії

Щоб діяти в Росії легально, лідери національних рухів повинні були офіційно заявити про свою лояльність до державної влади. За день до початку війни в московському журналі «Украинская жизнь» була опублікована стаття соціал-демократа С. Петлюри «Війна і українці». У ній висловлювалася думка про те, що тільки після виконання свого обов'язку перед Росією всі народності зможуть розраховувати на надання їм «відповідних прав».

Пізніше однопартієць С. Петлюри В. Винниченко у творі «Відродження нації» стверджував, що українці, які жили в Російській імперії, могли орієнтуватися або на російську милість, або на німецький багнет, або тільки на себе. Деякі українські інтелігенти сподівалися на «російську милість», що самодержавство перетвориться в конституційну монархію і подарує українцям державні права. Про таких письменник з іронією писав: «Вони орієнтувалися на добре, широке серце російської демократії, на грім перемоги, що зм'якшує круте серце царату аж до ступеня народовладдя, до парламентаризму і свободи націй, що благоденствено мовчали тоді на усім неозорім просторі імперії».

Орієнтація на «німецький багнет», на думку В. Винниченка, була умоглядною. Мало хто з українських політичних діячів Росії всерйоз сподівався на можливість національного звільнення за допомогою австро-німецьких військ. Себе та інших діячів української соціал-демократії В. Винниченко відносив до тих, хто сподівався тільки на власні сили.

Товариство українських поступовців рекомендувало українській інтелігенції дотримуватися у війні нейтралітету.

Перед початком світової війни Україна займала помітне місце в геополітичних планах великих держав, які входили до складу двох європейських воєнно-політичних союзів. Відсутність державності та входження українських земель до складу двох ворогуючих імперій виявилось історичною трагедією для українського народу.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті країни, які входили до складу Антанти та Четвертого союзу.
2. Яка подія стала приводом для розв'язання світової війни? Чи можна вважати цей привід формальним?

Питання для обговорення в класі, групі

1. Проаналізуйте плани воюючих сторін щодо України, зробіть висновки.
2. Поясніть причини розколу, який мав місце в українському національному русі на початку світової війни. До яких наслідків це призвело?

Висловіть власне судження

1. Спираючись на знання з історії, поясніть, чому лідери провідних партій Російської та Австро-Угорської імперій, як і лідери європейських соціал-демократичних партій, підтримали уряди своїх країн у світовій війні, хоча до початку ведення воєнних дій її засуджували.
2. Уявіть себе кореспондентом, який має надіслати статтю в російську і австрійську газети з приводу участі українців у Першій світовій війні. Чиї політичні погляди ви б підтримали? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

Працюємо з текстом

Прочитайте документи щодо майбутнього, яке могло чекати на Україну в ході війни між Росією та Австро-Угорщиною й Німеччиною. Дайте відповіді на запитання.

1. В. Липинський вважав: «Якщо Австрія окупує частину Правобережної України, захоплена територія опиниться у такому самому становищі, у якому перебувала тоді Східна Галичина: тобто неминуче стане об'єктом польської експансії».

*Історія України. Навчальний посібник
під редакцією В. Смолія. – К., 2002. – С. 198.*

2. У документі СВУ «Наша платформа» зазначалося: «В остаточну перемогу австро-угорської і німецької армії, у розбиття Росії,

вірять українці і в те, що на руїнах російської імперії, сеї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна».

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Довідник за редакцією В. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 372.

1. Поясніть, чому українці в той час мали протилежні погляди на роль Австро-Угорщини в майбутньому України.

2. Яку із зазначених точок зору ви підтримуєте? Наведіть аргументи на користь цієї точки зору.

3. Можливо, у вас існує власна точка зору на питання? Висловіть та обґрунтуйте її.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли почалася Перша світова війна?

- А.** 28 червня 1914 р. **В.** 1 серпня 1914 р.
Б. 28 липня 1914 р. **Г.** 1 липня 1914 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Глобальне збройне протистояння країн, у якому політичні питання розв'язуються збройними засобами, – це ...»?

- А.** Локальний конфлікт. **В.** Громадянська війна.
Б. Світова війна. **Г.** Міжнаціональна війна.

Послідовність

3. Установіть хронологічну послідовність історичних подій.

- А.** Утворення Антанти.
Б. Утворення Троїстого союзу.
В. Убивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда.
Г. Початок Першої світової війни.

Відповідність

4. Установіть відповідність між історичними особами, політичними партіями й громадськими організаціями, до яких вони належали.

А. К. Левицький.	1. ТУП.
Б. М. Грушевський.	2. ГУР
В. А. Жук.	3. СВУ.
Г. М. Ганкевич.	4. РУП.
	5. УСДП.

Відкрите запитання

5. «Новоутворені воєнно-політичні блоки – Троїстий союз і Антанта у багатьох відношеннях були дивними. Наприклад, одвічні суперники Франція й Англія, Росія й Фран-

ція, Німеччина й Австро-Угорщина опинилися в союзниках. Демократичні Франція та Англія об'єдналися з однією з недемократичних європейських держав – Росією. Кровні родичі – кузени Вільгельм II, Микола II та король Великобританії Едуард IV увійшли до протилежних союзів».

Кредер А. Новейшая история XX века. – Ч. I. – М., 1995. – С. 29.

Поміркуйте, що спонукало глав провідних європейських держав укласти союзи, відкинувши політичні, економічні та родинні інтереси.

II Воєнні дії в 1914 р.

Пригадайте!

1. Коли було утворено Головну українську раду?
2. Чому, на ваш погляд, члени СВУ, що були вихідцями з Росії, захищали австро-угорські, а не російські інтереси?

Основні терміни і поняття

Війна; окупація; окупаційний режим; оборона; національне військове формування; легіон; військове генерал-губернаторство; культурницька діяльність.

1. Галицька битва

Уряди провідних європейських країн вважали, що війна буде швидкоплинною. Військові запаси Російської імперії були розраховані лише на тримісячну кампанію. До початку боїв армії Антанти налічували 6,2 млн, а Центральних держав – 3,6 млн осіб.

Російський плакат початку війни

1. З якою метою його було створено?
2. Ліворуч унизу автор розмістив надпис «Друга вітчизняна війна». Що він мав на увазі? Яка війна вважалася в Росії Першою вітчизняною?
3. Висловіть ставлення до гасла, яке домінувало в тогочасному російському суспільстві, – «Війна до переможного кінця». Відповідь поясніть.

Петро Нестеров

На озброєнні армій супротивників були магазинні гвинтівки, які випускали 15 куль за хвилину, кулемети «максим», далекобійні (до 7 км) гармати. Хімічна зброя, танки, літаки, кораблі та підводні човни – такого запасу озброєнь світ ще не знав. Мережа залізниць дозволяла швидко маневрувати величезним людським й матеріальним ресурсам.

На західному кордоні Російської імперії було сформовано Північно-Західний фронт проти Німеччини та Південно-Західний проти Австро-Угорщини. У серпні дві російські армії вторглися у Східну Пруссію, але зазнали катастрофічної поразки. До середини вересня, втративши близько 250 тис. солдатів і

офіцерів, російські війська залишили Східну Пруссію.

Майже одночасно на Південно-Західному фронті проти австрійців розпочався успішний наступ генерала **О. Брусилова**. До складу фронту входив XI корпусний авіазагін, який очолював П. Нестеров. Розвідувальні польоти дозволяли російському командуванню краще володіти бойовою ситуацією на фронті. Застосовувала повітряну розвідку й австрійська авіація. У серпні 1914 р. поблизу м. Жолкев (сучасне м. Нестеров Львівської області) відбувся повітряний бій П. Нестерова з австрійським льотчиком бароном Ф. Розенталем, за яким спостерігали тисячі військових та жителів міста. П. Нестеров уперше в світі застосував у бою повітряний таран. Від удару австрійський літак розвалився. Не витримав і літак П. Нестерова. Заборона використовувати парашути в російській армії призвела до трагічної загибелі ушавленого авіатора.

Дуже швидко подих війни відчували і жителі тилкових українських губерній.

Усна історія

«Достала ця гроза і до нашої Білозірки, хоч ми тоді і мало “комакали” в чім діло. Коні, де лучші, мобілізували, заплативши добрі гроші, та і брички пішли. Аж ось і на людей мобілізація пішла, а потім друга. А далі одна за одною.

Усе якось притихло. Вже появилися на пошті п'єрма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла, падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспівує “Вічна пам'ять”. Багато вдів, багато і сиріт зісталось».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 399.

Україна в Першій світовій війні

23 (10) серпня 1914 р. розгорнулася грандіозна Галицька битва, у якій взяли участь більш як 1,5 млн солдатів та офіцерів з обох боків. Битва продовжувалася понад місяць і закінчилася перемогою російських військ. Вони фактично без бою взяли Львів, Галич, блокували фортецю Перемишль, зайняли Східну й частково Західну Галичину, майже всю Буковину. Австрійська армія втратила 326 тис. осіб, у тому числі понад 100 тис. полоненими. Росія втратила 230 тис., з яких 40 тис. полоненими.

Госпіталь. Листівка. 1914 р.

Після завершення Галицької битви російські армії могли продовжити наступ через Карпати в Угорську долину або надати допомогу Північно-Західному фронту. На вимогу Франції й Англії Росія змушена була перекинути основні сили на північ. Союзники сподівалися, що вторгнення російських військ у Німеччину полегшить становище на Західному фронті. Проте німцям вдалося запобігти цьому.

Російські війська вступають до Львова. 1914 р.

1. Як місто відреагувало на вступ російських військ у Львів 1914 р.?
2. Чому, на вашу думку, на вулиці так мало місцевих жителів?
3. Спираючись на знання з історії, напишіть міні-есе на тему «Яким у 1914 р. бачили своє майбутнє жителі Львова?».

2. Українські національні формування в роки Першої світової війни

У російську армію було мобілізовано від 3,5 до 4,5 млн українців, в австрійську – понад 300 тис. Австрійське командування погодилося на створення легіону Українських січових стрільців (УСС). Це була перша у ХХ ст. українська військова частина.

Пам'ятник на горі Лисоня

Австрійський уряд обмежив чисельність легіону 2 тис. осіб. Добровольців перебазували у Закарпаття, де сформували полк (УСС). Це була елітна військова частина, до складу якої ввійшли українські політичні діячі, літератори, митці. Полк очолював М. Галущинський.

У кінці **вересня 1914 р.** ще недоукомплектовані сотні УСС вперше вступили в оборонні бої в районі Верецького та Ужодзького перевалів.

Весною 1915 р. стрілецькі сотні воювали на схилах гори Маківка, де билися з кавалерійською дивізією під командуванням генерала Каледіна. Бійці УСС зазнали тяжких втрат і полк було виведено в другий ешелон. Наприкінці серпня 1915 р. січові стрільці брали участь у боях поблизу річки Стрипа.

У серпні 1916 р. австрійське командування вирішило дати вирішальний бій російським військам поблизу Бережан. Сюди був направлений і полк УСС під командуванням А. Вариводи. Під час битви, яка тривала півтора місяця, полк утратив убитими, полоненими і пораненими близько тисячі стрільців. Весною 1917 р. на горі Лисоня під Бережанами на честь стрільців насипали могилу і поставили хрест.

Після кровопролитних боїв залишки полку були виведені в тил. На фронт стрільці повернулися в лютому 1917 р. На початку липня шість стрілецьких сотень під командуванням М. Тарнавського брали участь у бою поблизу с. Конюхи (Бережанщина). Частина з них потрапила в полон, частина відступила з австрійською армією.

Ставлення австрійського командування до січових стрільців було неоднозначним: від похвал на фронті до зневаги в періоди затишшя.

Мовою джержела

Сотник УСС Василь Кучабський писав:

«Під час боїв, у яких відзначилися Українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими (русинськими) зрадниками»».

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.109.

Поміркуйте, чому ставлення австрійського командування до січових стрільців було неоднозначним.

Під кінець війни багато січових стрільців були готові воювати проти Австрії за українські національні інтереси.

3. Становище на західноукраїнських землях

Військові дії на територіях Західної України погіршили становище національного руху. За словами М. Грушевського, у Галичині «польська адміністрація почала формальне гоніння на українську інтелігенцію. Без всякого приводу ловили, заарештовували всіх, з ким мали давні рахунки». У Львові голова військового трибуналу Загурський виносив численні смертні вироки як для української інтелігенції, так і для селян. На Закарпатті австрійська влада закривала українські школи. На Буковині військова адміністрація отримала наказ розстрілювати на місці тих, хто буде запідозрений у ворожих виступах проти держави.

Становище українського населення на австрійських землях, окупованих Російською імперією, було не кращим. На зміну австрійській адміністрації прийшла російська, на зміну полонізації – русифікація. Були утворені Львівська, Перемишльська, Тернопільська і Чернівецька губернії, об'єднані у військово-Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським.

Мовою джержела

Вступивши на посаду, Г. Бобринський заявив:

«Галичина і Лемківщина – споконвічно корінна частина єдиної великої Русі ...все облаштування має бути засновано на російських засадах. Я буду вводити тут російську мову, закон і устрій».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – С. 445.

1. Які факти давали підстави Бобринському заявити, що корінне населення Галичини завжди було російським? Чи була така думка обґрунтованою?
2. Як ви розумієте слова про те, що в Галичині російська адміністрація встановить устрій, «заснований на російських началах»?
3. Поміркуйте, чому російська влада не захотіла зберегти на окупованих західноукраїнських землях українську мову та національну культуру. Зробіть висновки.

Для влади підозрілою була не тільки політична, але й культурницька діяльність української інтелігенції. Українські школи реорганізовувалися в російськомовні, хоча польські продовжували функціонувати безперешкодно. Були зруйновані національні організації, закриті всі українські журнали й газети, лише подекуди засновувалися видання російською мовою.

З метою викорінення українського національно-визвольного руху широко використовували метод депортацій. У 1914 р. було проведено 1200 арештів, після чого 578 осіб (серед них – 34 греко-католицьких священика) були вислані в глиб Росії. До самої революції перебував у в'язниці Суздальського монастиря митрополит Андрей Шептицький.

Політика царату в Галичині викликала осуд навіть серед російської громадськості. Партія кадетів визнала право українців на культурне самовизначення. В липні 1915 р. на сесії Державної думи голова кадетів В. Мілюков заявив, що російський уряд «відштовхнув рідний нам український народ і затьмарив світлий лик визвольної війни». Різко критикували дії влади російські соціал-демократи та трудовики. Але далі обговорення українського питання справа не пішла.

Опорою Росії на Західній Україні стали організації москвофілів. У свою чергу, австрійці та німці підтримували польські, українські та литовські антиросійські організації.

Уряди провідних європейських держав розраховували на швидкоплинну війну. В арміях обох імперій українці воювали один проти одного. У складі австрійської армії була сформована перша в ХХ ст. українська військова частина – легіон Українських січових стрільців.

Політичні режими як Австро-Угорської, так і Російської імперій ставили за мету розколоти й знищити український національно-визвольний рух.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Коли почалася Галицька битва?
2. Як ви розумієте поняття «окупаційний режим»?

Питання для обговорення в класі, групі

Підготуйте міні-проект «Українські національні формування у складі австрійської армії». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Чому політичні режими і Російської, і Австро-Угорської імперії прагнули розколоти український національно-визвольний рух?
2. Початок Першої світової війни – випадок чи закономірність?

Працюємо з текстом

Прочитайте оцінки війни та ставлення до неї представників різних політичних сил Росії у 1914 р. та дайте відповіді на запитання.

1. «Більшовицька фракція в IV Державній думі 26 липня 1914 р. виступила з декларацією, в якій заявила про „фальшивий патріотизм та необґрунтовані заклики до єднання народу з владою”. Царський уряд звинуватив депутатів-більшовиків у державній зраді та за вироком суду у лютому 1915 р. вислав їх у Туруханський край на довічне поселення».

Хрестоматія по истории СССР. – М., 1988. – С. 113–114.

2. «26 липня 1914 р. в Таврійському палаці на екстреному засіданні Державної думи лідери всіх поміщицько-буржуазних партій та лідер трудової селянської групи О. Керенський закликали населення країни об'єднатися навколо царя для успішного ведення війни».

Історія Української СРСР. – К., 1984. – Т. 5. – С. 323.

1. Поясніть, чому в російському суспільстві існували різні точки зору щодо участі Росії у світовій війні.
2. Поміркуйте, чия точку зору підтримувала більшість жителів Росії. Чому?
3. Уявіть себе свідком тих далеких подій. Чи підтримали б ви чийсь політичні погляди? Відповідь обґрунтуйте.

Тестові завдання

Хронологія

1. Яка подія почалася 23 серпня 1914 р.?

А. Перша світова війна.
Б. Галицька битва.

В. Брусилівський прорив.
Г. Битва УСС на р. Стрипа.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «У міжнародному праві вимога однієї держави до іншої, яка супроводжується певними погрозами у випадку її невиконання, – це...?»

- А.** Меморандум.
- В.** Нота.
- Б.** Ультиматум.
- Г.** Петиція.

Послідовність

3. Визначте хронологічну послідовність історичних подій.

- А.** Початок Галицької битви.
- Б.** Вторгнення російських військ у Східну Пруссію.
- В.** Вступ російських військ у Львів.
- Г.** Битва січових стрільців на горі Маківка.

Відповідність

4. Позначте відповідність історичних подій та дат, у яких брали участь січові стрільці.

- А.** Весна 1915 р.
- Б.** Вересень 1914 р.
- В.** Серпень 1915 р.
- Г.** Серпень 1916 р.
- 1.** Битва на горі Маківка.
- 2.** Битва на Верецькому перевалі.
- 3.** Битва на р. Стрипа.
- 4.** Битва поблизу Бережан.

Відкрите запитання

5. Документ німецького генштабу від 1 грудня 1915 р.: «Кожен, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, у якому знаходиться Росія, свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України... Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії».

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 103.

- 1. Поясніть, чому в генштабі Німеччини стверджували, що Україна – серце Росії. Чи згодні ви з цією точкою зору?
- 2. У чому були переваги економічного положення України?

12 Воєнні дії в 1915–1917 рр.

Пригадайте!

1. Коли і з якою метою було створено Галицько-Волинське генерал-губернаторство?
2. Чому члени російської Думи почали обговорювати українське питання саме в 1915 р.? До яких наслідків це призвело?

Основні терміни і поняття

Оборона; позиційна війна; економічна криза; реквізиції; хлібна розкладка; політична криза; культурницька діяльність.

1. Воєнна кампанія 1915–1916 рр.

Після Галицької битви російські війська продовжили бойові дії. У березні 1915 р. вагомим успіхом царських військ було взяття фортеці Перемишль, у якій перебувало 120 тис. солдат і офіцерів австро-угорської армії. Німецьке командування не могло допустити тривалої позиційної війни і 2 травня (19 квітня) 1915 р. розпочало наступ в районі Горлиці (на південь від Кракова). До осені російські війська залишили Перемишль, Львів, Польщу, Литву, частину Латвії, Білорусії, Східну Галичину, Північну Буковину і п'ять повітів Волинської губернії. Від початку війни царська армія втратила понад 3 млн осіб, у тому числі до 330 тис. вбитими. Однак вона зберігала обороноздатність і продовжувала утримувати фронт від Чернівців до Риги. На Східному й Західному фронтах війна вперше в історії стала позиційною.

Позиційна, або окопна, війна принципово відрізнялася від усіх попередніх тим, що ведення бойових дій відбувалося головним чином між лініями окопів, які розділяла вузька смужка «нічийної землі». Застосування з обох сторін потужної, точної зброї унеможливило ведення війни на відкритій місцевості. Новітні види озброєнь – аероплани, танки та отруйні речовини мало впливали на зміну лінії фронту.

Усна історія

З листа солдата Андрія Рубеля:

«19 травня 1916 р. Пишу своє життя. В окопах стоїмо більше місяця і чогось чекаємо. Ось-ось підемо вперед, навіть ті, хто давно служать, невеселими стали. А в окопах кожного дня того поранять, того вб'ють. Живу так: як прожив час, день, – слава Богу. Безперервно кулі і снаряди пускає австрієць. Білизну сам вивчився прати, так як найліпше, тільки немає нічого гірше, ніж прати її. А за мною не журіться, що буде, але я помщуся проклятому німцю за всі нещастя. Привіт всім і всім до побачення».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 416.

Травневий німецько-австрійський наступ змусив російські війська покинути Галичину і Буковину. Співвідношення сил змінилося не на користь Росії. Російська армія опинилася перед загрозою оточення і перейшла до оборони. На початку липня російське командування Південно-Західного фронту приймає рішення почати активні воєнні дії, які восени зупинилися. Лінія фронту пролягла через Чернівці–Тернопіль–Дубно–Барановичі–Ригу.

Плануючи операції на 1916 р., Німеччина хотіла завдати головного удару проти Франції, а Росія готувала наступ на австро-угорському фронті. На вимогу союзників російські війська прискорили початок дій проти Австро-Угорщини. Створивши істотну перевагу над противником, командуючий Південно-Західним фронтом генерал **О. Брусилов 4 червня 1916 р.** здійснив одночасний пролив лінії фронту у чотирьох місцях.

Фронт було прорвано на відстані понад 70 км, в глибину – на 25–35 км.

Олексій Брусилов

Мовою джерела

«Проти військ Брусилова по всьому фронту тягнулися три укріплені смуги на відстані 3–5 км одна від одної. Кожна смуга складалася не менше, ніж з трьох ліній окопів на відстані 150–300 кроків. У глибоких окопах ходили не пригинаючись.

Укріплені смуги були обплетені колючим дротом. Перед фронтом сітка з дроту складалася з двох десятків кілків. На найбільш небезпечних ділянках до дроту був підключений струм високої напруги. Смуги містили також замасковані міни, кулеметні гнізда та запасні позиції для легких гармат».

Книга для читання по истории СССР. Пособие для учащихся. – М., 1979. – С. 162.

1. Опишіть свої враження від прочитаного уривку.
2. Що, на вашу думку, спонукало солдат брати участь у війні?
3. Чиї інтереси захищали російські, українські та австро-угорські солдати?

Усна історія

На передовій

З листа солдата Андрія Рубеля:

«Я живий і здоровий, але що пережив, того й описати не можна. З 19–20 травня наші війська пішли в наступ від Луцька до Ковеля, маючи намір прорвати фронт. Що робилося, волосся ставало дибки, і сам, як в огні, нічого не відчував».

Ряди наші змішалися з вогнем і землею і 23 травня, коли ми з вигуками «ура» добігали до ворожих окопів, то я тільки пам'ятаю, що кулі і снаряди свистіли і ревли, а люди падали навкруги. Але скільки там було солдатів: на місце забитих і пораниених все нові й нові підбігали, і також падали, розривалися на шматки і в повітрі літали руки, ноги, голови, в моїх очах все уявлялося в кривавому світлі... Люба сестричка, яка це огидна справа – війна...

Вже під вечір батареї ще сильніше почали бити і все перехресним вогнем. Але били не тільки по нас, а помітно було, що й у відступаючих лавах вибухали їх же снаряди. Але те вже не раз було, щоб власна батарея й по своїх попадала з нерозуміння розташування лінії навідниками.

Й тільки ми зайняли ворожі окопи, як раптом команда відступати. Тоді то нас зовсім розбили, пропали наші зусилля і люди дарма».

Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2008. – С. 415.

1. Прочитайте і прокоментуйте лист солдата Андрія Рубеля з фронту.
2. Які почуття викликає у вас розповідь солдата?

До осені 1916 р. російські війська зайняли Південну Галичину, Буковину і зупинилися на лінії Золочів–Галич–Станіслав–Ворохта. За час операції австро-угорська армія втратила до 1,5 млн вбитими, пораниеними та полоненими.

Брусиловський прорив істотно вплинув на європейський театр воєнних дій. Німецьке командування припинило наступ на Верден і перейшло до оборони. Італія врятувалася від поразки, Румунія вступила у війну на стороні Антант, австро-угорська армія втратила можливість здійснювати наступальні дії. Війна знову стала окопною.

У 1917 р. російське командування планувало наступ на всіх фронтах. Основні події розгорнулися на Південно-Західному фронті. Наступ росіян почався 31 червня, але був швидко зупинений німецькими й австрійськими військами, а пізніше закінчився катастрофічною поразкою. До початку серпня російські війська залишили Тернопіль і Чернівці.

2. Наростання кризових явищ в російському суспільстві

Війна суттєво підірвала продуктивні сили імперії. На початок 1915 р. стратегічні запаси країни було вичерпано, армія відчувала гостру нестачу озброєнь, боєприпасів, обмундирування та продовольства. Безпідставні надії на швидкоплинну війну розвіялися.

Розпочалася криза озброєнь. Армія потребувала щомісяця 100–150 тис. гвинтівок, у той час як уся промисловість країни за п'ять місяців 1914 р. випустила 134 тис. нових гвинтівок і відремонтувала 144 тис. старих. Аналогічна ситуація була з літаками, артилерією, снарядами, протигазами, вибуховими речовинами, інженерним майном тощо. Надії на тил та допомогу союзників не виправдовувалися.

Воєнна техніка часів Першої світової війни

Уряд приступив до «мобілізації промисловості» й розпочав жорстке регулювання виробництва. З метою вирішення питань постачання армії були створені особливі наради з оборони, палива, перевезень та продовольства, очолювані міністрами. Але державного регулювання промисловістю без підтримки підприємців та фінансистів виявилось замало. З ініціативи промисловців і підприємців почали створюватися воєнно-промислові комітети, які об'єднали 1300 підприємств. Вони отримували від держави військові замовлення та кошти на випуск боєприпасів і озброєння для діючої армії. В Україні такі комітети діяли в Київській, Харківській, Одеській і Катеринославській губерніях.

Активізувалася діяльність органів земського і міського самоврядування, які на початку війни створили власні організації на допомогу фронту – Союз земств і Союз міст. У 1915 р. вони об'єдналися в **Союз земств і міст (Земгор)**, який надавав допомогу пораненим, військовополоненим, біженцям та налагоджував виробництво обмундирування, теплих речей, медикаментів.

Проте для подолання серйозних економічних викликів, які постали перед країною і урядом, цих заходів виявилось недостатньо. Все гостріше відчувався паливний голод. Донбас залишався головним постачальником вугілля, але зусилля уряду по збільшенню його видобутку виявилися вкрай неефективними. У 1916 р. порівняно з початком війни обсяги видобутку зросли лише на 10 %.

На заводах, що виробляли озброєння й боеприпаси, катастрофічно не вистачало металу. Видобуток залізної руди в Криворіжжі в 1916 р. знизився порівняно з довоєнним рівнем більш ніж на 20 %. У січні 1917 р. на Катеринославщині припинила роботу половина доменних печей. Ситуація з металом суттєво позначилася на кількості рейок, які постачали для розвитку мережі залізниць. Нестача палива та дезорганізація транспорту призвели до нагромадження на залізницях сотен тисяч вагонів з вантажами. Без палива і металу не могли діяти заводи, які працювали на оборону. Протягом 1914–1916 рр. в Україні закрилося понад 1400 підприємств.

До критичної межі дійшла ситуація на селі. Через мобілізацію в армію майже кожного другого село стало неспроможне постачати в достатній кількості продовольство в армію та міста. За 1914–1916 рр. валовий збір зерна в Україні зменшився на 200 млн пудів. Урядові заготівлі, реквізиції, примусова хлібна розкладка, введена в грудні 1916 р., не давали бажаного результату. У селах залишилися переважно жінки, діти та люди похилого віку.

Становище населення в тилу різко погіршилося. До армії було мобілізовано до половини працездатних чоловіків. Кваліфіковані робітники, які отримували відстрочку по мобілізації (в Україні до кінця 1916 р. таких було майже 130 тис.), позбавлялися всіх прав. За законами воєнного часу будь-яке порушення правил робітниками каралося відправкою на фронт.

Поповнення робітничих кадрів відбувалося за рахунок жінок, молоді та людей похилого віку, які перебували у переважній більшості з села і не мали відповідної кваліфікації. У складі промислових робітників чисельність жінок і підлітків з 1914 по 1917 р. збільшилася у 3 рази. В 1916 р. на підприємствах Києва жінки складали 30 %, молодь – 11,5 %. На підприємствах України працювали також десятки тисяч військовополонених. Продуктивність праці стрімко падала. Робочий день, особливо

*Продаж дров на вагу
уроздріб.
Фотографія*

*Чим, на вашу думку,
можна пояснити продаж
у Петрограді дров на вагу
уроздріб?*

Черги в Петрограді

на дрібних підприємствах, тривав до 15–16 годин на добу. Набагато частіше стали застосовувати штрафи.

Наростала продовольча криза. Покриття воєнних витрат за рахунок емісії (додаткового випуску паперових грошей) призвело до зростання цін на продукти харчування та предмети повсякденного вжитку порівняно з довоєнним часом у 2–3 рази. Виробництво товарів першої необхідності практично припинилося, що спричинило колосальне зростання спекуляції та активізації чорного ринку. Надвишки до зарплати, введені з ініціативи воєнно-промислових комітетів, не могли компенсувати стрімкого зростання цін. Реальна заробітна плата за роки війни істотно знизилася. Катастрофічно погіршувалися умови життя й праці.

Поразки царської армії спричинили загострення соціальної напруженості. Спостерігалось зростання страйкового руху, в містах не вистачало хліба і палива. У вересні 1915 р. страйкували шахтарі Донбасу, металурги Макіївки та Єнакієва, робітники Миколаєва, Луганська, Харкова, Катеринослава. Усього за рік відбулося більше ста страйків, у яких взяли участь до 50 тис. осіб. У 1916 р. кількість страйків в Україні подвоїлася, а число учасників дійшло майже до 200 тис. Страйкарі вимагали збільшення заробітної плати та поліпшення умов праці.

З серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в українських губерніях відбулося близько двох сотень селянських виступів. Приблизно третина з них супроводжувалася арештами. Найбільш гучними були події у волосному центрі Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії. Близько 3 тис. селян, переважно жінки-солдатки, озброїлися вилами і напали на поліцейських стражників з вимогою припинити землевпорядні роботи. Було

розгромлено волосне правління, поранений помічник сумського справника. Царський уряд оголосив про припинення землепорядних робіт по всій країні до закінчення війни.

Антивоєнні та антиурядові настрої швидко поширювалися серед українського студентства та інтелігенції. Влада втратила контроль над ситуацією. Поразки російської армії на фронті підірвали довіру до політики царя та його уряду. Сплеск патріотизму в суспільстві на початку війни змінився глибоким розчаруванням. Улітку 1915 р. у Державній думі представники октябристів, кадетів та інших партій сформували так званий «Прогресивний блок». Його члени, не піддаючи сумніву принцип самодержавства, просили царя включити до складу кабінету міністрів тих представників, яким би вони довіряли. Це суттєво погіршило політичні стосунки між царем і Державною думою. У серпні 1915 р. Микола II оголосив себе верховним головнокомандуючим збройними силами і фактично усунувся від керівництва країною. Поразки на фронті тепер пов'язувалися з іменем царя і підривали основи самодержавства.

Ситуація в уряді різко погіршилася. За два роки війни змінилися чотири голови Ради міністрів, шість міністрів внутрішніх справ, чотири військових міністри. Зростає вплив селянина-«провидця», політичного авантюриста Григорія Распутіна. Він мав практично необмежений вплив на царську сім'ю.

Микола II, передчуваючи революцію, став схилитися до встановлення диктатури. Восени 1916 р. були зроблені спроби встановити контакти з німецькими дипломатами з метою можливого укладення сепаратного миру. Одночасно окремі партійні лідери почали переговори з впливовими генералами про можливість перевороту.

У листопаді 1916 р. на засіданні Державної думи лідер партії кадетів П. Мілюков, звинувачуючи уряд і царя в корупції, «злочинній дезорганізації тилу» та таємних контактах з Німеччиною, завершив свій виступ питанням: «Що це – дурість чи зрада?». Виступи спричинили суспільний вибух, царська сім'я була дискредитована. Визрівала загальнодержавна криза. Росія неухильно наближалася до революції.

3. Активізація діяльності українських громадських організацій

Військові невдачі 1915 р. змусили царський уряд толерантніше поставитися до громадської активності, яка все більше ширилася країною. Улітку 1915 р. виникло **Товариство допомоги населенню Півдня Росії**, що постраждало від воєнних дій. Українські діячі ставили за мету надання допомоги жертвам російської окупації в західноукраїнських землях – арештантам, депортованим, заручникам та біженцям. При Південно-Західному фронті було створено комітет Всеросійського союзу

міст, який працював під контролем українських діячів. Через нього з державного бюджету направлялися грошові суми біженцям з Галичини.

У діяльності української громадськості активізувався культурницький напрямок. У серпні 1915 р. київська делегація подала міністру освіти меморандум про переведення викладання в народних школах національною мовою. У лютому 1916 р. полтавські діячі вручили Державній думі петицію про зрівняння прав українського і російського народів, про допущення української мови в народні школи та про свободу діяльності культурно-освітніх організацій. Від робітників шести українських міст була направлена петиція про надання автономних прав Україні на тих засадах, які були обіцяні Польщі, про повернення із заслання всіх українців, засуджених за політичними статтями, про свободу українського слова і преси та відкриття «Просвіт».

Найбільш детально вимоги українців були викладені в декларації ради ТУП «Наша позиція», прийнятій у грудні 1916 р. У ній зазначалося, що поступовці стоять на засадах «автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах». Погляди поступовців нагадували ідеї російської партії конституційних демократів. Але кадети, як і більшість провідних загальноросійських партій, були прихильниками унітарної, а не федеративної держави.

Активну роботу в українських губерніях проводили підпільні соціал-демократичні організації. Їх представляли члени РСДРП (меншовики та більшовики). Як і більшість соціал-демократичних організацій України, вони працювали разом. **Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)** на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою мала програму, подібну до меншовиків. Їх розділяло лише ставлення до національного питання: члени РСДРП не бажали перетворювати Росію на федерацію.

Українські соціалісти-революціонери (есери) через розбіжності у національному питанні не змогли влитися в загальноросійську есерівську партію. Керівники українських есерівських організацій М. Залізник, П. Христюк, М. Шаповал вийшли переважно із студентського середовища і вели пропагандистську роботу, в основному, серед студентської молоді в Києві, Чернігові та Харкові.

В Австро-Угорщині національні інтереси українського народу намагалася захищати Загальна українська рада. До Російської імперії з Відня спеціальна група кур'єрів на чолі з М. Залізником доставляла пропагандистські матеріали СВУ, які поширювалися за допомогою есерівських організацій. Після саморозпуску ЗУР у національному громадському житті краю керівна роль перейшла до Українського парламентського пред-

ставництва у Віденському парламенті, що існувало на правах клубу. Його головою став Юліан Романчук, заступниками – Євген Петрушевич і Левко Бачинський. Напередодні подій 1917 р. український національний рух набував революційного досвіду.

Слабка економіка Російської імперії не витримала навантажень, викликаних світовою війною. Економічна криза, підсилена політичними прорахунками, на кінець 1916 р. загострила соціальну напруженість. В Україні активізувалася національно-визвольна боротьба, яка поєднувалася із загальноросійською боротьбою проти самодержавства. Імперія йшла назустріч революції.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Покажіть на карті хід воєнних дій на Східному фронті в 1915–1916 рр. Зробіть висновки.
2. Назвіть державні й недержавні органи, які діяли в Росії з метою регулювання виробництва в умовах війни.

Питання для обговорення в класі, групі

1. Чому провідні країни-учасниці не бажали позиційної війни, але брали в ній участь?
2. Спираючись на знання з історії та додаткову літературу, підготуйте міні-проект на тему «Основні причини кризових явищ в соціально-економічній політиці Росії 1915–1916 рр.». Обговоріть його в класі.

Висловіть власне судження

1. Поміркуйте, чому зусилля уряду й представників бізнесу з активізації роботи тилу не мали бажаного ефекту.
2. Підготуйте повідомлення на тему «Визрівання революційної ситуації в Росії в 1917 р. – випадок чи закономірність?».

Працюємо з текстом

Прочитайте оцінки готовності Росії до світової війни істориками різних періодів. Поміркуйте і дайте відповіді на запитання.

1. «Росія виявилася неготовою до війни не через брак озброєння чи незадовільну організацію війська, що очевидно мало місце, а через безнадійне відставання в модернізації та мобілізації суспільства. Війна ще більше ускладнила й заплутала соціальні проблеми, що сприяло посиленню соціальної кризи».

Литвин В. Історія України. – К., 2009. – С. 406.

2. «Армія програвала битву за битвою. Тил не забезпечував і не міг забезпечити всім необхідним, а надії отримати озброєння, якого

не вистачало, від союзників не виправдалися: ті в першу чергу думали про потреби своїх армій».

Шаццillo А. *Остання сходинка капіталізму. Книга для чтєния по истории СРСР.* – М., 1979. – С. 183.

1. Поясніть, чому історики, оцінюючи причини неготовності Росії до світової війни, з часом змінюють акценти.

2. Чію точку зору ви підтримуєте? Обґрунтуйте свою відповідь.

Тестові завдання

Хронологія

1. Яка подія відбулася після Горлицького наступу німецьких військ на Східному фронті у 1916 р.?

- А. Взяття Львова австрійцями.
- Б. Галицька битва.
- В. Брусилівський прорив.
- Г. Повернення російськими військами фортеці Перемишль.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Примусове відчуження за плату або тимчасове вилучення державними органами майна окремих громадян або юридичних осіб – це...»?

- А. Податки.
- Б. Хлібна розкладка.
- В. Репарація.
- Г. Реквізиція.

Послідовність

3. Визначте хронологічну послідовність історичних подій, які відбулися в 1915–1916 рр.

- А. Наступ німецьких військ в районі Горлиці.
- Б. Виникнення комітету по створенню Українського самостійного союзу.
- В. Взяття російськими військами фортеці Перемишль.
- Г. Брусилівський прорив.

Відповідність

4. Позначте відповідність історичних осіб до партій та громадських організацій, у яких вони брали участь.

- А. Ю. Романчук.
- Б. В. Винниченко.
- В. М. Залізник.
- Г. М. Грушевський.
- 1. ТУП.
- 2. Партія соціалістів-революціонерів.
- 3. Національно-демократична партія.
- 4. УСДРП.

Відкрите запитання

5. Чи можна стверджувати, що на початку 1917 р. у Росії склалася революційна ситуація? Свою відповідь мотивуйте.

13 Початок Української революції

Пригадайте!

1. Які події відбулися на Східному фронті в 1916 р.?
2. Які чинники викликали переростання соціально-економічної кризи в Росії на кризу політичну?

Основні терміни і поняття

Страйк; мітинг; демонстрація; опозиція; революція; політична боротьба; ради; місцеві органи влади; національно-територіальна автономія; федерація.

1. Лютнева революція в Росії

На 31-му місяці війни в березні 1917 р. остаточно виявилася неспроможність Російської імперії відповідати на виклики історії. У суспільстві, стомленому нескінченною війною, руйнуванням та гострою нестачею продуктів харчування, соціальна напруженість досягла апогею.

Революція розпочалася в Міжнародний жіночий день **8 березня (23 лютого)** в Петрограді. До загального страйку робітників, який супроводжувався масовими мітингами та демонстраціями, долучилися з гаслами «Хліба», «Миру», «Поверніть наших чоловіків» жінки, які стояли в багатогодинних чергах за хлібом.

Страйк швидко набув політичного забарвлення.

Черга біля продуктового магазину

1. Поміркуйте, чому в столиці не вистачало хліба.
2. Яким, на вашу думку, було становище з продовольством в провінції? Чому ви так вважаєте?
3. Поясніть, чому в черзі за хлібом стояли жінки, діти та люди похилого віку.

Мовою джерела

Телеграма Миколи II командуючому військами Петроградського округу генералу С. Хабалову від 25 лютого 1917 р.:

«Повелеваю завтра же прекратитъ беспорядки, недопустимые в тяжелое время войны противъ Германии и Австрии».

Хрестоматія по історії СРСР. 1900 – кінець 1930-х гг. – М., 1978. – С. 125.

1. Чому, на ваш погляд, цар не зумів відрізнити «бунт» від початку революції?
2. Поміркуйте, чи міг командуючий не виконати наказ царя або виконати, не застосовуючи зброї.

Застосування зброї проти демонстрантів підштовхнуло солдатів Петроградського округу перейти на бік страйкарів. Серед них було багато українців, зокрема солдати Волинського полку.

Через два дні генерал Хабалов змушений був доповісти царю, що «виконати повеління про відновлення порядку в столиці не зміг», оскільки більшість військових частин «зрадили своєму обов'язку» і відмовилися стріляти. Підтверджувалися слова колишнього міністра внутрішніх справ Росії П. Дурново, який ще в 1914 р. у відповідній записці попереджав Миколу II, що у випадку невдачі під час майбутньої війни з Німеччиною «соціальна революція в найбільш крайніх її проявах у нас неминуча».

9 березня (24 лютого) керівництво Державної думи звернулося до царя з вимогою створити «відповідальне міністерство», маючи на увазі уряд, який би підпорядковувався як царю, так і Державній думі. Це означало б перехід від самодержавної до конституційної монархії. Цар проігнорував цю вимогу. Депутати Думи перейшли в опозицію і сформувавали в країні перехідний орган влади – Тимчасовий комітет для «наведення порядку і для встановлення відносин з установами та особами», який запропонував царю зректися престолу.

15 (2) березня 1917 р. цар Микола II у своєму вагоні на станції Псков, де знаходився штаб Північного фронту, зрікся влади. Так закінчилося царствування династії Романових, яке тривало понад 300 років. Чому так швидко впало самодержавство? Одним з головних чинників цього була багатомільйонна російська армія, яка складалася переважно з селян. Очолювані радами солдатських депутатів у союзі з робітничими радами, вони піднялися на боротьбу з режимом.

Солдати Волинського полку в Петрограді

*Тимчасовий комітет
Державної думи*

*Солдати-фронтовики вітають
падіння самодержавства*

Хоча революція почалася стихійно, вже 12 березня (27 лютого) 1917 р. в столиці було сформовано Тимчасовий виконавчий комітет Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, який очолив меншовик М. Чхеїдзе. За згодою Петроградської ради Тимчасовий комітет Державної думи сформував **Тимчасовий уряд** на чолі з головою Всеросійського союзу земств і міст князем **Г. Львовим**. У складі уряду переважали кадети та октябристи. Передбачалося, що уряд буде діяти до скликання Установчих зборів, які затвердять нову форму державного ладу в країні.

Перші кроки Тимчасового уряду засвідчили його наміри демократизувати російське суспільство. Уряд ліквідував жандармський корпус і департамент поліції, відмінив смертну кару і політичну цензуру, ввів свободу слова, друку, союзів, зборів та ін. Було скасовано каторгу і заслання, оголошено політичну амністію. Одночасно було збережено ранги, звання, чини та титули. Уряд проголосив про реформу судочинства. Але найголовніші для суспільства питання – війни і миру, робітничі і селянські – вирішувалися вкрай повільно і непослідовно. Не мав Тимчасовий уряд і чіткої програми розв'язання національного питання.

За розпорядженням уряду в губерніях і повітах створювалися виконавчі комітети на чолі з виборними особами – комісарами, у волостях – виборні виконавчі комітети. Управлінський апарат міст зберігався майже без змін. Комісари Тимчасового уряду повинні були співпрацювати з новоствореними представницькими органами влади – радами об'єднаних громадських організацій та їхніми виконавчими комітетами.

Петроградська рада теж прагнула встановити контроль над державою і столицею. Вона виступала як загальноросійський центр і, за словами есера М. Суханова, була «приспосованою до бойових дій і готовою взяти справу революції, свою справу у свої руки».

Паралельне існування двох владних центрів – Тимчасового уряду і Петроградської ради, які не змогли розмежувати влад-

ні повноваження, підсилювали некерованість країною. Як справедливо висловився О. Керенський, «Росія припинила на фабриках працювати, на фронті – воювати. Населення втратило здатність коритися, начальство – наказувати і командувати».

2. Утворення Центральної Ради та місцевих рад робітничих і солдатських депутатів

Вже на другий день звістка про революцію в Петрограді докотилася до Києва.

Товариство українських поступовців відразу визнало Тимчасовий уряд. Skorиставшись його рекомендацією, представники української інтелігенції 17(4) березня утворили в Києві Раду об'єднаних громадських організацій. Цей представницький орган влади мав всеукраїнське значення. Його назва – Центральна Рада – була прийнята без дискусій. 17(4) березня вважається днем створення **Української Центральної Ради (УЦР)**.

20 березня Головою УЦР заочно обрали професора **Михайла Грушевського**, який перебував у засланні і прибув до Києва лише 26 (13) березня. Його заступниками стали Дмитро Антонович (УСДРП) і Дмитро Дорошенко (ТУП). Про утворення Української Центральної Ради був повідомлений Тимчасовий уряд.

Особа в історії

Грушевський Михайло (1866–1934). Громадсько-політичний і державний діяч, історик, організатор української науки. Народився у м. Холмі, навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. У 28-річному віці очолив кафедру історії Львівського університету.

Був одним з керівників Товариства українських поступовців.

Усна історія

Розповідь селянина Зіньківського району Полтавської області:

«Революція сталася в березні, то там була ціла площа народу, було багато, і виступали оратор за оратором, говорили, розказували, що ... фабрики й заводи будуть робітникам. Крик такий був, радість була. То смертельна радість була».

Великий голод в Україні 1932–1933 років.
Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. –
К., 2008. – С. 286.

Будинок Педагогічного музею, де працювала УЦР

*Робочий-бойовик.
Поштівка*

Революційні події наче вихор пронеслися по Україні. Відразу після повалення самодержавства в Україні почалася стихійна організація робітничих і солдатських рад, робота яких контролювалася Петроградською радою. Вони стали особливістю російської дійсності. Люди праці не знаходили підтримки у влади і для розв'язання своїх проблем покладалися на власні організації – ради, профспілки, фабзавкоми. Перші ради виникли в березні 1917 р. у Харкові, Катеринославі, Кременчуці, Луганську, Полтаві. Засновниками рад виступали переважно загальноросійські партії есерів і соціал-демократів, які розглядали ці організації як тимчасові органи революції.

Поглиблення економічної й політичної кризи сприяло підвищенню популярності партії більшовиків. Вона прагнула встановити контроль над радами, витіснити звітні есерів та меншовиків і відмовитися від підтримки Тимчасового уряду. Одночасно більшовики почали організовувати власні збройні сили для майбутніх боїв – червоногвардійські загони, які були створені у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, містах Донбасу.

3. Українські громадські організації та політичні партії

Після повалення самодержавства палітра політичних партій в Україні істотно збагатилася. На початку квітня 1917 р. Товариство українських поступовців провело з'їзд, головою якого

переобрали М. Грушевського. Делегати заявили про підтримку Тимчасового уряду і зобов'язалися «всіма силами творити автономію України». З'їзд закликав сприяти підготовці Українського національного конгресу, який мав стати виразником волі усього українського народу. Було вирішено змінити назву ТУП на Союз українських автономістів-федералістів. До його керівництва обрали **Д. Дорошенка**, **С. Єфремова**, **А. Ніковського**. Незабаром новоутворений Союз було реорганізовано в Партію соціалістів-федералістів (есефів). За політичною та ідейною спрямованістю есефи наближались до всеросійської партії кадетів.

Володимир Винниченко

У середині квітня 1917 р. провела свою конференцію Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). За програмою вона була близька до всеросійської партії соціал-демократів-меншовиків. Основною причиною їхніх розходжень стало невизнання меншовиками принципу автономії України. РСДРП(м) недовірливо ставилася до намагань Центральної Ради перетворитися на орган державної влади. Партія українських соціал-демократів була нечисленною (близько 5 тис.) і мала вплив переважно в містах Правобережжя. Визначними діячами соціал-демократичного національно-визвольного руху були **В. Винниченко** і **С. Петлюра**.

Особа в історії

Винниченко Володимир (1880–1951). Політичний і громадський діяч, письменник. Народився у Єлісаветграді (тепер – Кіровоград). Навчався на юридичному факультеті Київського університету. За соціал-демократичну пропаганду був заарештований і виключений з університету. З 1903 р. – на професійній революційній роботі. Один з лідерів української революції, перший голова Генерального секретаріату, у 1918–1919 рр. – голова Директорії УНР.

У квітні 1917 р. відбувся установчий з'їзд **Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР)**. Вона прагнула здійснити аграрну реформу в інтересах українського селянства. Українські есери вимагали національно-територіальної автономії, що стало причиною їхнього принципового розходження із всеросійською партією есерів. Серед організаторів УПСР були **М. Ко-**

валевський, П. Христюк та ін. Партія українських есерів користувалася підтримкою на селі. З її діяльністю був тісно пов'язаний М. Грушевський.

За вплив на село в Україні боролися три політичні сили – більшовики, російські та українські есери.

Більшовики активно реалізовували привабливі гасла свого лідера.

Ленін вимагав «негайно влаштувати по всій Росії ради селянських і батрацьких депутатів».

Найбільш успішно більшовики проводили таку роботу на Харківщині. Російські есери досягли певних успіхів на Катеринославщині й Херсонщині, де відновлювали діяльність селянських союзів.

Але врешті-решт більшість на селі отримали українські есери в співдружності з кооператорами. Під їхнім впливом було організовано з'їзд так званих діячів українського села. Його делегати підтримали гасло національно-територіальної автономії України і прийняли рішення про скликання Всеукраїнського селянського з'їзду.

Під контролем УПСР діяла й Українська селянська спілка. Завдяки їй партія українських есерів набула значної популярності на селі.

Існували й регіональні партії, наприклад, Українська демократично-хліборобська партія. Вона діяла на Полтавщині і відстоювала право приватної власності на землю.

4. Гасло автономії України

Перші звернення Центральної Ради до українського народу мали поміркований характер і не передбачали кардинальних змін в українському суспільстві. Кінцева мета національно-визвольного руху формулювалася у загальний спосіб – підготовка до Установчих зборів.

Національна програма в перші тижні революції носила культурницький характер. Вона націлювала суспільство на об'єднання в політичні товариства, культурні та економічні спілки, заснування українських шкіл, підтримку української преси.

У Києві відновився випуск забороненої царським урядом щоденної газети «Рада», яка стала виходити під назвою «Нова Рада». На її шпальтах М. Грушевський публікував статті, які мали програмний характер і визначали подальші дії Центральної Ради.

М. Грушевський виступав проти надання національно-визвольному рухові поміркованого, переважно культурницького напрямку і закликав не чекати Установчих зборів, а добива-

тися якнайширшої національно-територіальної автономії, яка «більш-менш наближається до державної самостійності». Автономна Україна мала постати на землях, де українське населення становило більшість.

Майбутню Російську республіку М. Грушевський розглядав як федерацію. При цьому він відкидав гасло «Україна – для українців!».

19 березня (1 квітня) Центральна Рада організувала в Києві маніфестацію, у якій взяло участь близько 100 тис. осіб. На Софійській площі відбулося віче, де пролунали вимоги скликання Установчих зборів і Українського національного конгресу з метою запровадження автономії.

Об'єднання національних громадських і політичних сил відбулося під час діяльності **Українського національного конгресу**, який відкрився в Києві **19 (6) квітня 1917 р.** У його роботі взяли участь понад 900 делегатів від політичних партій, робітничих, селянських, військових, культурних організацій, представників Кубані, Галичини, Буковини, Холмщини, Москви, Петрограда й усіх фронтів. Були обговорені питання про принципи федералізму, способи організації автономного устрою, забезпечення прав національних меншин тощо.

Конгрес схвалив гасло автономії України у складі Російської федеративної республіки. Соціально-економічних питань делегати практично не торкалися.

Маніфестація на Софійській площі

Український національний конгрес підтвердив повноваження Центральної Ради як крайового органу влади і обрав її новий склад. Він розширювався за рахунок представників національних меншин на 15 %.

Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського, заступниками – С. Єфремова і В. Винниченка. Національний конгрес, будучи легітимним виразником національної волі, офіційно передав свої повноваження Центральній Раді.

Українська революція розпочалася відразу після повалення самодержавства. У Києві було створено представницький орган влади всеукраїнського масштабу – Центральну Раду, яка висунула гасло автономії України.

Утворення рад робітничих і солдатських депутатів у великих містах і на фронтах було яскравим свідченням недовіри мас до парламентських форм політичного життя. До українського визвольного руху ради ставилися в основному негативно.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Схарактеризуйте причини і рушійні сили національної революції.
2. Почніть складати хронологічну таблицю «Основні події Української революції».

Питання для обговорення в класі, групі

1. Підготуйте повідомлення на тему «Українські політичні партії та організації на початку революції». Обговоріть їх у класі та висловіть власні погляди на їхні цілі й шляхи досягнення кінцевої мети.
2. Чи згодні ви із словами В. Винниченка, який зазначав: «Український національний конгрес став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя». Поясніть вашу думку. Підготуйте доповідь на тему «Український національний конгрес – перший етап у творенні української державності».

Висловіть власне судження

1. Поясніть, чому М. Грушевський виступав проти надання національно-визвольному рухові поміркованого, культурницького характеру.
2. Поміркуйте, чому після приходу до влади Тимчасового уряду ідея скликання Установчих зборів стала надзвичайно популярною у суспільстві.

Працюємо з текстом

Прочитайте і порівняйте два погляди на політичну ситуацію в Росії щодо ролі рад в різних регіонах країни на початку березня 1917 р. Дайте відповіді на запитання.

1. «Склалося оригінальне становище – двовладдя. Його класова сутність полягала в переплетенні двох влад: буржуазної влади в особі Тимчасового буржуазного уряду (та його місцевих органів) і революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства в особі Рад робітничих і солдатських депутатів. У березні 1917 р. двовладдя поширилося по всій країні».

Книга для читання по історії ССРСР, період імперіалізму. – М., 1979. – С. 204.

2. «Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів. Але якщо в російській столиці рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу і мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, то в Україні ці ради не відігравали провідної ролі й на владу не претендували, тому про існування тут двовладдя не доводиться говорити. Зазначимо, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом».

Історія України. Навчальний посібник. – К., 2002. – С. 210.

1. Поясніть, чому в радянських і сучасних істориків існують різні погляди на роль рад робітничих і солдатських депутатів на початку революції.
2. Спираючись на знання з історії, висловіть власну точку зору з означеного питання.

Тестові завдання

Хронологія

1. Коли було утворенно Українську Центральну Раду?
А. 8 березня 1917 р. **В.** 17 березня 1917 р.
Б. 16 березня 1917 р. **Г.** 20 березня 1917 р.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Союзна держава, яка складається з державних утворень, що мають певну юридичну і політичну самостійність, – це...»?
А. Співдружність. **В.** Федерація.
Б. Автономія. **Г.** Конфедерація.

Послідовність

3. Розставте історичні події у хронологічному порядку.
А. Заснування Центральної Ради.
Б. Утворення Тимчасового уряду.

- В. Зречення царя Миколи II.
Г. Проведення Українського національного конгресу.

Відповідність

4. Установіть відповідність між політичними діячами та громадськими організаціями й партіями, до яких вони належали.

А. М. Чхеїдзе.	1. УПСФ.
Б. В. Винниченко.	2. РСДРП (м).
В. П. Христюк.	3. УСДРП.
Г. Д. Дорошенко.	4. УПСР.

Відкрите запитання.

5. М. Грушевський наголошував: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе». Спробуйте пояснити його позицію. Чи співпадають ваші погляди з означеного питання з точкою зору автора? Відповідь обґрунтуйте.

14-15 Проголошення автономії України

Пригадайте!

1. Яким органом влади в масштабі України була Центральна Рада?
2. Яку назву прийняв ТУП у квітні 1917 р.?

Основні терміни і поняття

Національно-територіальна автономія; універсал; військово-формування; радикалізм; анексія; контрибуція; політична боротьба.

1. Розгортання національно-визвольного руху

Рішення Національного конгресу сприяли розгортанню національно-визвольного руху в Україні. У травні 1917 р. у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський військовий з'їзд, який став помітною подією в національному житті. Його роботою керували М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та М. Міхновський. З'їзд заявив, що «вважає Центральну Раду єдиним

компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи, що стосуються цілої України та її відносин з Тимчасовим правительством». Делегати визнали за необхідне вимагати від Тимчасового уряду та Петроградської ради згоди з принципом національно-територіальної автономії України. У питанні ставлення до війни було вирішено домагатися миру без анексій і контрибуцій. До укладення миру пропонувалося захищати здобутки революції.

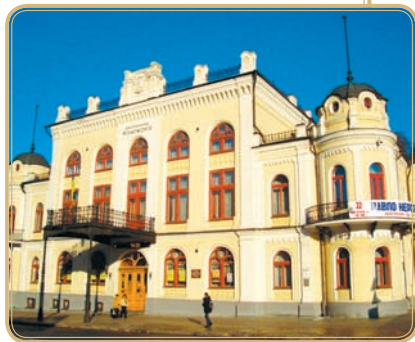
На з'їзді було обрано Генеральний військовий комітет, який мав надати організованості стихійному процесу формування українських частин. Передбачалося українізувати Чорноморський військовий флот та укомплектувати українськими командами окремих кораблів на Балтиці. Організаційна робота по українізації армії зосередилася в руках С. Петлюри.

Ще в березні в Києві було утворено **Український військовий клуб ім. гетьмана Полуботка**. З його ініціативи 18 квітня 1917 р. на Сирецькому полі відбулося військове свято, учасники якого оголосили себе 1-м українським полком ім. Б. Хмельницького. Вони почали вимагати відправки на фронт в якості окремої української військової частини. Фронтове командування не наважилося їх розформувати. Центральна Рада висловилася за доцільність організації українського полку, але в тилу. Київські ради робітничих і солдатських депутатів та комітет об'єднаних громадських організацій засудили цю вимогу «бунтівників і дезертирів».

Для надання організованості стихійному процесу формування українських військових частин при Центральній Раді було створено Військовий комітет на чолі з С. Петлюрою.

У квітні в Чернігові сформувався український піхотний полк ім. гетьмана П. Дорошенка, солдати якого поділяли самостійницькі погляди. Однак командування розформувало полк, а основну масу солдат відправило на фронт. Але на Київському пересильному пункті вони оголосили себе полком ім. гетьмана Полуботка і пообіцяли покинути місто тільки після того, як Тимчасовий уряд підтримає автономію України і затвердить склад Центральної Ради.

У липні полуботківці почали роззброювати окремі військові частини та захоплювати державні установи в столиці. Солдати розраховували на підтримку Вільного козацтва та інших військо-

Будинок Національної філармонії України (тут проходили засідання делегатів Національного конгресу)

вих частин. Але полуботківців ніхто не підтримав. Центральна Рада віддала наказ частинам Київського військового округу разом із полком ім. Б. Хмельницького роззброїти повстанців і вивести їх з Києва.

2. Переговори в Петрограді. I селянський і II військовий з'їзди

У кінці травня 1917 р. до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом прибула делегація Центральної Ради на чолі з В. Винниченком. У вимогах Ради йшлося про офіційне визнання автономії України та визначення її кордонів відповідно до етнографічного принципу, виділення солдатів-українців в окремі військові частини, українізації вищої та середньої школи, надання Центральній Раді певних коштів для задоволення національних потреб. Тимчасовий уряд відповів відмовою.

Мовою джержелла

Відповіді Тимчасового уряду Центральній Раді:

«Тимчасове правительство не може признати Центральну Раду виразницею волі всього українського народу як з формального боку, так і з фактичного. Справу установаження автономії України можуть порішити тільки Установчі Збори. Крім того, видання акту принципіального значення, без докладного означення змісту автономії України, могло б повести до різnorodних територіальних і інших непорозумінь... Тимчасове правительство признало, що не має права встановлювати новий адміністративний лад на Україні... Щодо самостійності українського війська – Тимчасове правительство признало можливим тимчасове порішення цієї справи тільки в тім об'ємі, в яким це означив міністр війни... Тимчасове правительство признає національні окремішності та своєрідні умови життя України і відповідно необхідність розв'язки справи будучного ладу України, котра в повнім об'ємі належить до Установчих Зборів».

Національні процеси в Україні. Довідник за редакцією В. Панібудьласки. – Ч. I. – К., 1997. – С. 406.

1. Поміркуйте, чи були у Тимчасового уряду причини не визнавати Центральну Раду виразницею волі всього українського народу.
2. Відомо, що військовий міністр Керенський особисто заборонив утворювати українські військові частини. Поясніть чому.
3. Чому Тимчасовий уряд самоусунувся від розв'язання питань, які поставила перед ним Центральна Рада, хоча й визнав право України на «окремішність та своєрідні умови» життя?

У червні 1917 р. у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський селянський з'їзд. Делегати були незадоволені відповіддю Тимчасового уряду. Вони підтримали рішення Центральної Ради про визнання автономії України. Звучали заклики проголоси-

ти самостійність України, але більшість не підтримала ідею незалежності. З'їзд обрав **Раду селянських депутатів**, яка увійшла до складу Центральної Ради. Це рішення поклало початок перетворенню Центральної Ради у дійсно представницький орган влади. Після селянського з'їзду Центральна Рада визнала, що дії Тимчасового уряду суперечать інтересам українського народу в реалізації права націй на самовизначення.

18(5) червня, не зважаючи на заборону Керенського, відкрився **II Всеукраїнський військовий з'їзд**. Перед його початком делегати зібралися на Софійській площі і заприсяглися не повертатися до своїх частин, поки не здобудуть автономію України. З'їзд запропонував Центральній Раді негайно приступити до створення основ автономного устрою у згоді з національними меншинами. Було підтверджено постанову I Військового з'їзду про українізацію армії і затверджено статут найвищої української військової установи – Генерального комітету на чолі з С. Петлюрою. З'їзд обрав **Раду військових депутатів**, яка стала складовою частиною Центральної Ради.

Після військового з'їзду українізація армії посилилася. На всіх фронтах були утворені українські військові комітети. Вони керували роботою з'їздів солдатів-українців, випускали газети і листівки, організували національні земляцтва. Йшов процес «українізації багнета». До нього неприхильно ставилися як генералітет, так і ради солдатських депутатів, які перебували під контролем загальноросійських соціалістичних партій. Чимало членів Центральної Ради теж не розуміло значення створення української армії. Наприклад, В. Винниченко у «Робітничій газеті» писав: «Не свої армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій». Але спинити процес українізації армії було вже неможливо.

3. I Універсал Центральної Ради

Виконуючи рішення II Військового з'їзду щодо створення основ автономного устрою у згоді з національними меншинами, виконавчий комітет Центральної Ради **23(10) червня 1917 р.** схвалив текст **I Універсалу** і доручив В. Винниченку оголосити його на II Військовому з'їзді під назвою «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого».

Мовою джерела

Витяг із I Універсалу:

«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усїєї Росїї, не розриваючи з державою Росїйською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші українські збори».

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 101.

1. Поясніть, яку форму державного устрою проголошував I Універсал.
2. Яку функцію мали виконувати Всенародні українські збори?
3. Чи можливо була, на вашу думку, реалізація основних ідей I Універсалу в тогочасному суспільстві? Відповідь обґрунтуйте.

У I Універсалі Центральна Рада оголошувалася органом, правомочним приймати акти конституційного значення – універсали. Висловлювалася надія на співпрацю з іншими народами, які живуть в Україні. Українським організаціям доручалося прийти до згоди з демократичними організаціями інших національностей.

Універсал справив величезне враження на суспільство. До Києва надходили телеграми, у яких висловлювалася підтримка Раді. На заклик сплачувати добровільний податок для потреб Центральної Ради біля скарбниці вишикувалися черги людей. Реакція Тимчасового уряду на I Універсал була вкрай негативною.

Мовою джерела

Звернення Тимчасового уряду від 16 червня 1917 р. до українського народу:

«Братці українці! Не йдіть необачним шляхом роздроблення сил вислоної Росїї! Не відривайтеся від загальної Батьківщини! Не розколюйте загального війська! Нетерпеливим бажанням зараз же змінити форми державного ладу України не завдавайте смертельного удару всїй державі і самим собі. Погибель Росїї буде погіблїлю і вашої справи».

Національні процеси в Україні. Довідник за редакцією В. Панібудьласки. – Ч. I. – К., 1997. – С. 422.

1. Поясніть причини, через які Тимчасовий уряд звернувся до українців.
2. Поміркуйте, чому у зверненні зазначалося, що такі бажання українців приведуть до «смертельного удару» Україні.
3. Чи виправдалися ці слова?

Ставлення I Всеросїйського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, який у червні працював у Петрограді, було примирнським. З одного боку, він заявив, що тільки Всеросїйські

Установчі збори компетентні розв'язувати проблему автономії України. З іншого – у резолюції з українського питання запропонував Тимчасовому урядові порозумітися з органами української революційної демократії та організувати тимчасовий крайовий орган для задоволення національних потреб населення.

4. Утворення Генерального секретаріату

Після оголошення I Універсалу українська громадськість почала звертатися до Центральної Ради з різноманітними питаннями, які потребували термінового розв'язання. До певної міри виконавчі функції здійснював Комітет Центральної Ради (Мала Рада), який було створено ще в квітні 1917 р. Але він, у першу чергу, був законопідготовчим і, певною мірою, законодавчим органом, а тому не міг здійснювати виконавчі функції. На закритому засіданні Комітету УЦР **28(15) червня 1917 р.** було прийнято рішення про утворення виконавчого органу влади – **Генерального секретаріату**. Це був перший у XX ст. український уряд. Його очолив В. Винниченко, який взяв на себе й обов'язки генерального секретаря з внутрішніх справ. Секретарства стали прообразом майбутніх міністерств. У першому складі уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи.

Склад першого Генерального секретаріату: генеральний писар – П. Христюк; генеральний секретар фінансів – Х. Барановський; генеральний секретар міжнародних справ – С. Єфремов; генеральний секретар військових справ – С. Петлюра;

Перший склад Генерального секретаріату. Сидять: І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. В колі – портрет В. Садовського

генеральний секретар земельних справ – Б. Мартос; генеральний секретар судових справ – В. Садовський; генеральний секретар продовольчих справ – М. Стасюк; генеральний секретар народної освіти – І. Стещенко.

Після проголошення I Універсалу між Києвом і Петроградом виникло напруження, яке Тимчасовий уряд спробував врегулювати шляхом переговорів з Центральною Радою. У липні 1917 р. до Києва прибула урядова делегація у складі трьох провідних міністрів – О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Під час нелегких переговорів були вироблені основні засади компромісу, затверджений текст спільної угоди та порядок її реалізації. Міністри визнали право Української Центральної Ради на автономію, яка мала бути визнана Всеросійськими Установчими зборами після розробки Центральною Радою відповідного статуту Вищого управління Україною. Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду органом державної влади не чекаючи Установчих зборів.

Зміст досягнутої угоди оформили у двох різних за формою документах. Тимчасовий уряд, всупереч волі міністрів-кадетів, прийняв постанову «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада оформила угоду як **II Універсал 16(3) липня 1917 р.** і опублікувала його текст українською, російською, єврейською та польською мовами.

Мовою джерела

Уривок з тексту II Універсалу:

«Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання... Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеросійського Учредительного зібрання».

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164-165.

1. Поміркуйте, чим відрізнявся зміст I і II Універсалів.
2. Чому Центральна Рада після переговорів з Тимчасовим урядом відкинула спроби «самовільного здійснення автономії України»?
3. Подумайте, який резонанс в українському суспільстві мав II Універсал.

У II Універсалі зазначалося, що Центральна Рада мала поповнитися представниками інших народів і стати єдиним найвищим органом революційної демократії України. Відповідальний перед Радою виконавчий орган, Генеральний секретаріат, мав бути представлений на затвердження Тимчасовому урядові. У згоді з національними меншинами Центральна Рада мала

підготувати закон про автономний устрій України для його подальшого затвердження Установчими зборами. При кабінеті військового міністра, генеральному штабі і верховному головнокомандуючому Росії Рада повинна була мати своїх представників, які зайнялися б комплектуванням окремих військових частин виключно українцями.

Разом з тим Центральна Рада зробила істотні поступки Тимчасовому урядові. Вона зобов'язувалася самочинно не проголошувати автономії України. Не окреслювалася територія, на яку поширювалася влада Ради та Генерального секретаріату. Не уточнювалися повноваження Генерального секретаріату, особливо у відносинах з органами влади Тимчасового уряду.

Прийняті урядові постанови «Про національно-політичне становище України» викликали негативну реакцію партії кадетів. Вона відкликала своїх міністрів з Тимчасового уряду, який «принизив» себе принциповими поступками на користь українського національно-визвольного руху. Юрист зі світовим ім'ям, барон Нольде в газеті «Речь» з сарказмом писав: «Ні з сього, ні з того уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого: нашвидкуруч, поміж двома поїздами, три російські міністри та проф. Грушевський порозумілися в справі утворення української держави».

5. Липнева політична криза

Провал літнього наступу російської армії, погіршення продовольчого становища в країні вивели 17(4) липня на вулиці Петрограда півмільйонну демонстрацію солдатів, матросів і робітників. Частина з них мала зброю, у місті почалися погроми. До демонстрантів під гаслами «Вся влада радам!» долучилися більшовики. Вони мали намір взяти владу в Петрограді і скинути Тимчасовий уряд. Солдати увірвалися до Таврійського палацу. Події набрали загрозливого характеру, і Тимчасовий уряд доручив керівництву Петроградського військового округу навести в столиці порядок. Викликані з фронту військові частини розігнали демонстрантів. У місті був запроваджений воєнний стан. Почалося вилучення зброї у населення, не виключаючи створених більшовиками червоногвардійських загонів. Військові частини, які брали участь у демонстрації, розформували.

Розстріл липневої демонстрації

Прем'єр-міністр Г. Львов пішов у відставку. Уряд, якому було надано необмежені повноваження, очолив О. Керенський, зберігши за собою пост військового міністра. Портфелі міністрів другого коаліційного уряду розподілили між собою соціалістичні і буржуазні партії. Більшовики відмовилися від співпраці з Тимчасовим урядом і зняли гасло «Вся влада радам!». Ленін зрозумів, що його партія могла б оволодіти столицею, але не країною. Для цього більшовикам треба було завоювати периферійні ради.

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко неодноразово виступав із заявами про підтримку Тимчасового уряду. У середовищі робітничого класу України, навпаки, популярність меншовиків і есрів падала. Однак Центральна Рада не змогла скористатися ситуацією і забезпечити зростання власного впливу. Це показав I Всеукраїнський з'їзд рад робітничих депутатів, який проходив у Києві в липні 1917 р. Його представляли лише 40 тис. робітників з багатомільйонного пролетаріату України. З'їзд обрав Раду робітничих депутатів, яка увійшла до складу Центральної Ради.

Мовою джерела

«Можна зазначити цікаву рису цього парламенту, у ньому переважала молодь. Характерно: на заступника голови Центральної Ради обрано студента 2-го курсу Московського університету М. Шрага, і закони Центральної Ради виходили за підписами цього студента. На тлі молоді голова Центральної Ради М. Грушевський дійсно був «стариком», як його часто називали сучасники, не знаючи, що він мав тільки 51 рік. Другою важливою рисою була партійність. Майже всі члени Центральної Ради належали до соціалістичних партій».

Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 481.

У цей час загальна кількість більшовиків в Україні становила 33 тис. осіб. Вони не цікавилися проблемами національно-визвольного руху. Підтримуючи право українців на відокремлення, Ленін уточнював: «Ми не прихильники дрібних держав». У резолюціях Київської обласної конференції більшовиків ні Центральна Рада, ні українська автономія не були згадані.

Зростаючі соціальні і міжнаціональні конфлікти, безсилля державної влади і анархія на місцях свідчили про загальнонаціональну кризу. Схиляючись до заміни демократії диктатурою, О. Керенський взяв на себе надзвичайні повноваження. Верховним головнокомандувачем було призначено генерала Л. Корнілова. Генерал в ультимативній формі почав вимагати від Керенського наведення порядку в тилу і на фронті і з цією метою прибути до нього в ставку на переговори щодо формування нового уряду. Отримавши відмову, Корнілов 9 вересня відправив на Петроград корпус генерала О. Кримова. Але вже

13 вересня заколотники на чолі з генералом Корніловим були заарештовані. Найбільш активну роль у ліквідації корніловського заколоту відіграли більшовики, що значно підвищило їхній авторитет у суспільстві.

Найважливішою подією цього часу в Україні стало скликання в Києві у вересні 1917 р. **З'їзду народів Росії**. У його роботі брали участь литовці, естонці, білоруси, молдавани, грузини, євреї, буряти і донські козаки. На з'їзді розглядалося питання про перетворення унітарної Російської держави у федеративний союз демократичних республік. Було прийнято рішення, що Всеросійські Установчі збори не повинні перешкоджати скликанню крайових Установчих зборів. Цим було підтримано право українського народу на скликання Установчих зборів у межах етнічних українських земель, яке проголосив I Універсал УЦР.

З прийняттям Українською Центральною Радою акту конституційного значення – I Універсалу, утверджувалося право українського народу на створення власної державності. Важливим кроком у цьому напрямку стало утворення Генерального секретаріату – першого в ХХ ст. національного уряду.

Національне питання було наріжним каменем розбіжностей між українськими та російськими демократами, які вбачали в ньому ознаки «українського сепаратизму». Тільки загроза розвалу фронту українізованими військовими частинами спонукала петроградських політиків піти на певні поступки національно-визвольному рухові.

Завдання для закріплення матеріалу

1. Чому, на вашу думку, політичні сили тогочасного суспільства по-різному відреагували на оприлюднення Універсалу?
2. Складіть план теми «Проголошення автономії України».

Питання для обговорення в класі, групі

1. Підготуйте повідомлення про деяких членів Генерального секретаріату. Поміркуйте, чому у складі Генерального секретаріату переважали соціал-демократи.
2. Проаналізуйте відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом з питань автономії України, формування українських військових частин, українізації. Обміняйтеся думками із цього приводу. Зробіть висновки.

Висловіть власне судження

1. У якому питанні виявилися перші серйозні розбіжності між Тимчасовим урядом і Центральною Радою? Поясніть чому.

2. Поміркуйте, чи можна стверджувати, що І Універсал був «актом конституційного значення, який утверджував право українського народу на створення власної держави». Відповідь обґрунтуйте.

Працюємо з текстом

Прочитайте і порівняйте два погляди на прийняття І Універсалу УЦР. Дайте відповіді на запитання.

1. «Універсал справив грандіозне враження не стільки суттю розпоряджень, скільки владним тоном, в якому всі – і свої, і чужі відчули голос майбутньої національної влади».

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями. – Донецьк, 2008. – С. 553.

2. «У Росії кадетська “Речь” назвала проголошення Універсалу однією з ланок німецького плану розкладу Росії, прямим злочином проти закону. Міністр Тимчасового уряду есер В. Чернов назвав вимоги українців актом безвідповідальної політики, лєнінством у національному питанні».

Литвин. В. Історія України. – К., 2009. – С. 41.

1. Поясніть причини різної реакції на проголошення І Універсалу з боку Тимчасового уряду і Центральної Ради.

2. Що мав на увазі есер О. Чернов, коли казав про «ленінство у національному питанні»?

3. Висловте особисту думку з приводу різних оцінок події прийняття І Універсалу.

Тестові завдання

Хронологія

1. Яка подія відбулася перед початком І селянського з'їзду в Києві?

- А.** Початок ІІ військового з'їзду.
Б. Проголошення І Універсалу.
В. Поїздка делегації Центральної Ради до Петрограда.
Г. Утворення Генерального секретаріату.

Терміни, поняття

2. Який термін відповідає визначенню: «Урочистий документ, політичне звернення керівництва держави, яке носило програмний характер, – це ...»?

- А.** Універсал. **В.** Указ.
Б. Маніфест. **Г.** Закон.

Послідовність

3. Розставте історичні події в хронологічній послідовності.

- А. Утворення Генерального секретаріату.
- Б. II військовий з'їзд.
- В. I селянський з'їзд.
- Г. I Універсал Центральної Ради.

Відповідність

4. Визначте, хто з названих членів Генерального секретаріату очолював відповідні напрями роботи.
А. Б. Мартос.	1. Генеральний писар.
Б. І. Стешенко.	2. Секретар продовольчих справ.
В. П. Христюк.	3. Секретар народної освіти.
Г. М. Стасюк.	4. Секретар земельних справ.

Відкрите запитання

5. Поміркуйте, у чому полягає історичне значення I Універсалу. Відповідь обґрунтуйте.

**Готуємося до узагальнювального уроку
Перелік запитань і завдань,
які допоможуть підготуватися до теми
«Україна в роки Першої світової війни.
Початок Української революції»**

Пригадайте

1. Коли було утворено Троїстий союз?
2. Коли сформувалася Антанта?
3. Створення легіону Українських січових стрільців почалося в _____ р.
4. Брусиловський прорив розпочався в _____ р.
5. Галицька битва відбулася в _____ р.
6. Коли відбувся Український національний конгрес?
7. II військовий з'їзд розпочався в _____ р.
8. Коли було проголошено I і II Універсали?
9. Коли були утворені Центральна Рада і Генеральний секретаріат?
10. З'їзд народів Росії працював у _____ в _____ р.

Дайте визначення основним термінам і поняттям

Війна, окупація, окупаційний режим, позиційна війна, оборона, національне військове формування, легіон, військове генерал-губернаторство, культурницька діяльність, криза, страйк, мітинг, демонстрація, опозиція, революція, політична боротьба, ради, місцеві органи влади, національно-територіальна автономія, федерація, Центральна Рада, з'їзд, Генеральний секретаріат, універсал.

Що ви знаєте про них?

Микола II, Франц Йосиф I, О. Брусилов, К. Левицький, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Ленін, Г. Львов, М. Терещенко.

Запитання і завдання

1. Визначте причини, привід і характер Першої світової війни.
2. Вкажіть мету створення Головної української ради, Союзу визволення України та Загальної української ради.
3. Покажіть на карті театри Східного та Західного фронтів у 1914–1916 рр., місця основних битв цього періоду.
4. Порівняйте позицію Центральних держав і Антанти щодо українського питання. Зробіть висновки.
5. Складіть таблицю «Перша світова війна і український національний рух».
6. Які наслідки мали події Російської революції для України?
7. Схарактеризуйте мету створення і склад Української Центральної Ради.
8. Яким бачила УЦР державне майбутнє України (форму правління, форму державного устрою, політичний режим)?

Поміркуйте!

1. Як ви розумієте вислів, що «українці в Першій світовій війні змушені були воювати... за чужі імперіалістичні інтереси»?
2. Чи можна стверджувати, що Перша світова війна призвела до розколу українського національного руху?
3. Чи можна Першу світову війну розглядати як кризу світової цивілізації? Поясніть свою думку.
4. Чи була Центральна Рада повноцінним крайовим органом влади в Україні? Поясніть свою думку.
5. Чому робітничий клас України в основному не підтримував Центральну Раду?
6. Про що свідчив зміст II Універсалу?
7. Чому частина членів Центральної Ради була налаштована проти українізації армії?
8. Чи можливо було примирити Українську Центральну Раду і Тимчасовий уряд? Відповідь аргументуйте.
9. Про що свідчив факт створення Генерального секретаріату?
10. Чому українські політики М. Грушевський і С. Петлюра мали різні погляди на участь українців у світовій війні?

